

Fig. 1. Slotsruinen set fra nord. Ældre foto i KglBibl. – *The castle ruin seen from the north.*

(†)SLOTSKIRKER PÅ KOLDINGHUS

NOTER s. 991

INDLEDNING

Hovedtræk af slottets historie. Koldinghus' historie rækker tilbage til middelalderen, og det skal være (gen)opført af Erik Glipping 1267 eller -68 som grænseborg mellem kongeriget og de sønderjyske hertugdømmer.¹ Historikeren Arild Huitfeldt kalder det i sin *Danmarkskronike* (1600) for en 'port og nøgle for riget',² og som fæstning, kongebolig og mødested ved vigtige forhandlinger eller statsceremonier spillede slottet en vigtig rolle for kongemagten. I rejsekongedømmets tid regeredes riget i perioder herfra. Således var det fra Koldinghus, at Christian III i 1548 udsendte befaling til trykning af den første bibel på dansk, og her døde han nytårmorgen 1559. Slottet var tillige sæde for den

lokale administration, først som lensmandsresidens og efter enevælden 1660 som bolig for amtmanden.

Slottets betydning forklarer, at det løbende blev ud- og ombygget, hvad enten det skyldtes behovet for øget bekvemmelighed og prestige eller tillige var nødvendiggjort af brand eller de store ødelæggelser, som fulgte med 1600-tallets krige. Efter en gennemgribende modernisering i 1720'erne under Frederik IV ofredes der dog ikke mere end det højest nødvendige på slottet, der nu kun lejlighedsvis fungerede som kongebolig, fortrinsvis når det høje herskab var på gennemrejse.

I 1808 under Napoleonskrigene var slottet stillet til rådighed for den øverstkommanderende for det fransk hjælpekorps marskal Bernadotte, den senere kong Carl XIV Johan af Sverige. Det blev dets skæbne, for un-

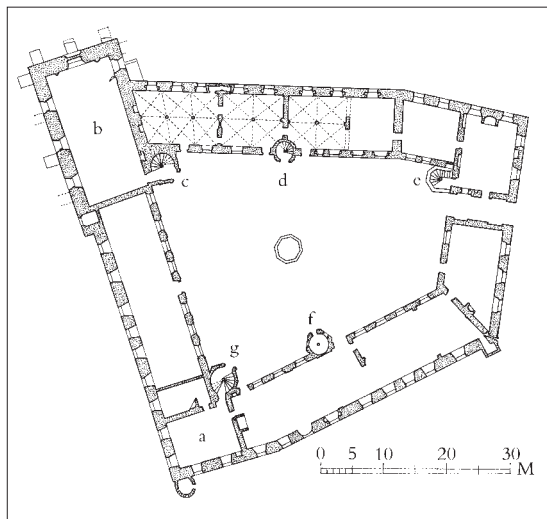

Fig. 2. Stueplan af Koldinghus o. 1970. a. Christian III's (†)slotskirke. b. Christian IV's (†)slotskirke. c. Trompetertårnet med kirketrappen. d. Klokketårnet. e. Dronningens trappe. f. Kongens trappe. g. Kronprinsens trappe. Tegnet af Mogens Vedsø 1985. – *Ground-floor plan of Koldinghus c.1970. a. Christian III's (†)Castle Chapel. b. Christian IV's (†)Castle Chapel. c. The Trumpeter's Tower with chapel staircase. d. The Bell Tower. e. The Queen's staircase. f. The King's staircase. g. The Crown-Prince's staircase.*

der hans andet besøg opstod natten mellem 29. og 30. marts ved uforsigtighed ild, som hurtigt bredte sig og lagde slottet øde.

Slottet fik nu lov til at blive liggende som ruin. En genopbygning af en sjældent benyttet kongebolig kunne ikke komme på tale i den herskende krigssituation, hvortil snart kom rigets fortvivlende finanser efter statsbankerotten 1813. Allerede året efter branden var byggematerialer og reddet indbo blevet solgt på auktion (21. aug. og 17. nov. 1809). I de følgende år benyttedes ruinen tillige flittigt som stenbrud for byens og omegnens borgere, indtil man omsider forsøgte at sætte en stopper herfor (kgl. resolution af 28. maj 1831).

Ruinromantik, antikvariske interesser og den gamle grænseborgs status som nationalsymbol udmøntede sig i løbet af 1800- og 1900-tallet i en række forskellige initiativer, som sikrede ruinens fortsatte eksistens. Navnlig de kgl. bygningsinspektører, som efter folkestyrets indførelse 1849 fik overansvaret for de kongelige slotte, tog vigtige skridt i så henseende.³ Under L. A. Winstrup drejede indsatsen sig navnlig om murværkets sikring, herunder resterne af Kæmpetårnet, ligesom de knuste hvælv i brevkammeret under slotskirken blev genskabt (1881-84).

Af største betydning for ruinens fremtidige skæbne blev oprettelsen 1890 af Historisk-Antikvarisk Selskab for Kolding og Omegn, hvis samlinger allerede 1892 fik til huse i nordfløjens hvælvede rum, som overdækkedes. Gradvis lykkedes det bestyrelsen for *Museet på Koldinghus* at udvide sit domæne på slottet, både i nord- og vestfløjen. Således etableredes i årene 1911-17 tre nye etager i vestfløjens søndre del, bl.a. ved genopstilling af en sal fra Det Kongelige Bibliotek, der var blevet overflødig ved indretningen af Rigsarkivet i den gamle kunstkammerbygning. 1931-35 genrejstes under ledelse af kgl. bygningsinspektør Viggo Norn slottets vartegn, Kæmpetårnet, hvis murrester havde truet med at falde sammen. Som en konsekvens heraf blev der endvidere lagt tag over hele vestfløjen, ligesom Dansesalens nordre del genetableredes, hvorved også slotskirken kom under tag.

Allerede fra tiden omkring den anden slesvigske krig (1863-64) var der planer om en hel eller delvis genopførelse af slottet på dette strategiske og symbolmættede sted. I 1894 tog den senere udenrigsminister, lensgreve Frederik Raben-Levetzau initiativ til en fuldstændig opmåling af slottet ved arkitekten Julius Smith som forarbejde til en genskabelse af ruinen som kongeslot. Planerne skal imidlertid være strandet på Christian IX's modvilje, men var dog ikke skrinlagte. I 1930'erne udarbejdede Viggo Norn planer til en fuldstændig genopførelse i en skikkelse, hvis ydre i hovedtrækkene ville svare til Frederik IV's barokslot. Efter 2. verdenskrig, som havde bremset planerne, genoplivedes diskussionerne omkring slottets fremtid, herunder spørgsmålet om genopførelse kontra bevarelse af ruinen. I 1964 nedsatte boligministeriet et ekspertudvalg, som 1969 fremlagde sin betænkning. Heri frarådede man en genskabelse af slottet, idet baggrundsmaterialet ikke var tilstrækkeligt. Ruinen skulle i stedet bevares i videst muligt omfang, men indføres i en samlet ramme, der tillige kunne tjene praktiske (museums)formål. Til at udarbejde planerne valgte man 1972 arkitekterne Inger og Johannes Exner, hvis endelige projekt var realiseret 1989. Slottet står nu med teglhængte tage over alle fløje, og det murværk, som endnu ved arbejdets igangsættelse o. 1980 fremtrådte som ruin, først og fremmest sydfløjen og Christian IV's slotskirke, er bevaret synligt med dets mange forskellige spor, hvilket tillige gælder samtlige udvendige mure. I sydfløjen er ved hjælp af en selv bærende konstruktion etableret etagedelinger, som muliggør benyttelse til museumsformål, herunder en foredragssal, hvor Christian III's kapel oprindeligt var indrettet.

*Hovedtræk af slottets bygningshistorie.*⁴ Slottets beliggenhed er betagende og usædvanlig markant på en høj banke ved sydsiden af den opstemmede slotssø. Banken er ved en grav delt i to afsnit, af hvilke det østre rummer et staldgårdsanlæg. Herfra giver en dæmning (oprindeligt vindebro) over den nu tørre voldgrav ad-

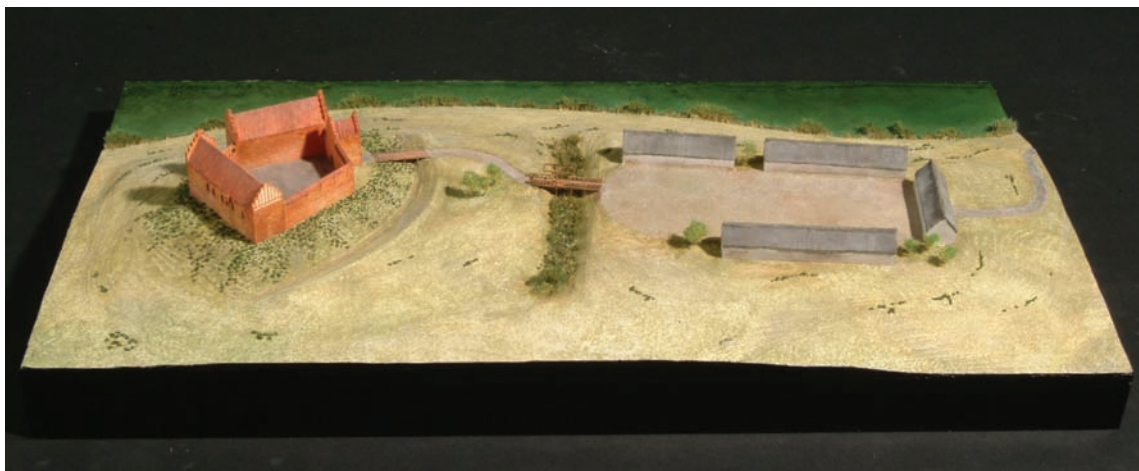

Fig. 3. Model af det senmiddelalderlige Koldinghus set fra syd (s. 923). Rekonstruktion ved Mogens Vedsø, Lars Rothenborg og Ulla Graversen 2002. Museet på Koldinghus. – *Reconstruction-model of the late medieval Koldinghus seen from the south.*

gang til bankens højeste punkt, hvor slottet hæver sig majestætisk over byen, synligt viden om. Bygningshistorien falder i fire hovedafsnit, som alle kan iagttages i den nuværende bygning.

1. Af den *middelalderlige borg* (fig. 3), hvis omfang har været væsentlig mindre end det nuværende slot, er der fortsat levnet rester. De mest betydningsfulde levn findes i vestfløjen, hvor flankemurene af et stort, senmiddelalderligt hus, antagelig fra 1400-tallets sidste tredjedel og muligvis opført under Christian I (†1481), er indkapslet i den senere forlængede og forhøjede bygningsdel. Huset, hvis lisensmykkede facade mod slotsgården er bevaret, var borgens hovedbygning, palatiet, med den store mødesal og et lavt skytelloft foroven.⁵ Herudover fandtes et lidt ældre stenhus i nord, angiveligt fra Christoffer af Bayerns tid (1440-48), samt en portbygning mod øst, alt indbyrdes forbundet med mure, kronet af vægtergange. Der kendes ingen oplysninger om et *kapel*(?) på borgen; men det forekommer sandsynligt, at et sådant har eksisteret.

2. *Christian III's ombygning (1548-52)*. Under Christian III ombyggedes borgen til et moderne renæssanceslot, så vidt økonomi og øvrige muligheder tillod det. Den militære betydning var for længst ophørt, og i stedet ønskedes en passende bolig for kongefamilien med plads til fornemme gæster. Efter at Koldinghus 1547 var blevet udset til livgeding og fremtidigt enkesæde for dronningen, gik byggearbejderne for alvor i gang, efter at man allerede havde forhøjet vestfløjen og inddraget skytelloftet. 1548 indsamledes store mængder byggematerialer, 1549-50 opførtes sydfløjen, 1550-51 fulgte østfløjen med en kort forbindelsesfløj til det middelalderlige hus i nord, og 1552 var byggeriet i hovedtræk afsluttet. De to nye fløje var bygget ud over middelalderborgens afgrænsning og grav; den

søndre rummede kongeboligen med tilhørende kapel, den østre porten med diverse gæsteværelser. Alligevel var grundridset med en slotsgård, der indsnævredes og skrånede mod indgangen i øst, bestemt af den eksisterende disposition. Til gengæld var omfanget øget betydeligt, og slottet på borgbanken fremtrådte nu som et firfløjet anlæg med hvidkalkede mure og grågrønne skifertage,⁶ hvis store flader oplivedes af rundbuede taggavle og kviste i højmoderne italieniserende stil ('vælske gavle'). Hertil kom slotsgårdens trappetårne, som kronedes af etagespir, der hævede sig over tagryggene (fig. 4-5).

3. *Christian IV's ombygning (1598-1616)*. Tanken om en fornyelse af slottet var allerede på tale i 1590 i forbindelse med planerne om at henlægge brylluppet imellem den udvalgte konges søster, Elisabeth, og hertug Henrik-Julius af Braunschweig-Lüneburg til Koldinghus.⁷ Planlægningen og forberedelserne til fornyelsen af det vigtige grænseslot kom imidlertid først for alvor i gang efter en brand i 1597, der navnlig hærgede nordfløjen.

Til at forestå ombygningen valgte kongen den aldrende Hercules von Oberberg ('Hercules Byggemester'), der helt tilbage i 1559 var blevet ansat af hertug Hans den Ældre til at forestå opførelsen af dennes residens i Haderslev, Hansborg. Herfra virkede han efterfølgende for såvel medlemmer af kongefamilien som for de sønderjyske hertuger med status som hertugdømmernes ledende arkitekt.⁸

Ombygningen indebar en fornyelse af nordfløjen med dens køkkenregioner; men hovedindsatsen var dog en radikal ændring af vestfløjen, som forlængedes mod nord ud over slotsbanken for at give plads til en ny og større kirke samt en forlængelse af den store sal ovenover. Forlængelsen kronedes endelig af et mægtigt

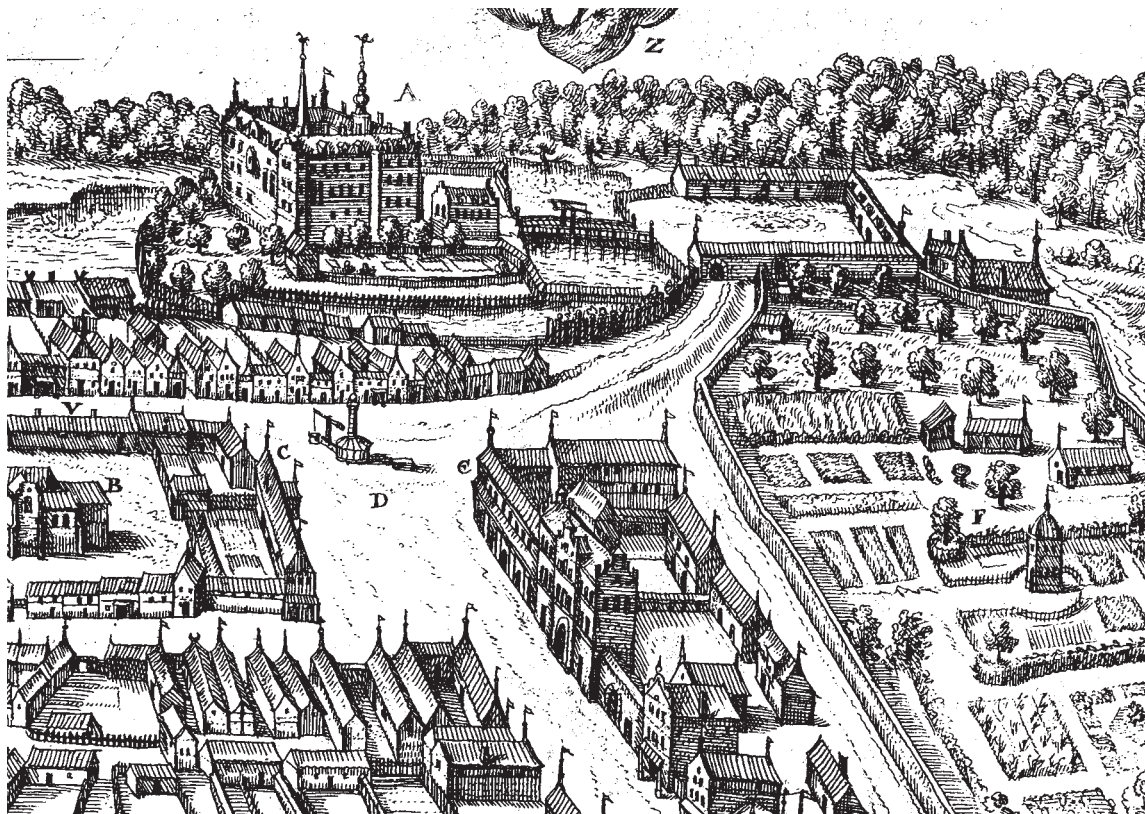

Fig. 4. Koldinghus set fra syd efter Christian III's ombygning 1548-52. Udsnit af Georg Brauns prospekt af Kolding 1587 (s. 575). – Koldinghus seen from the south after Christian III's rebuilding in 1548-52. Section of Georg Braun's view of Kolding, 1587.

tårn, hvis balustrade prydedes af fire antikke helte eller kæmper, hvoraf navnet Kæmpetårnet – et kongeligt magtsymbol, som var synligt viden om og helt ned i Slesvig.

Projektet var den unge konges første større byggeforetagende, og han har utvivlsomt engageret sig stærkt i planlægningen. Således hedder det i referatet af den kontrakt han indgik 29. jan. 1598 på Haderslevhus (d.e. Hansborg), at bygmesteren skal følge '*den skabelon kongen selv har forordnet*'.⁹

Allerede 1597 indledtes indsamlingen af byggematerialer, som fortsatte året efter samtidig med, at kongen bad sine jyske lensmænd om at udskrive dagdrivere og løsgængere til de store, nødvendige jordarbejder. Det lokale overopsyn med det vældige byggeforetagende var lagt i hænderne på den magtfulde og særdeles kompetente lensmand Caspar Markdanner.

Ved århundredeskiftet var arbejdet på bygningernes ydre skal så vidt fremskredet, at man kunne begynde at tænke på indretningen. I slutningen af 1601 sluttede kongen således kontrakt om kirkerummet med stenhuggeren, Hans Barchmand, formentlig en medarbejder hos den gamle von Oberberg (†1602).¹⁰ Alle-

rede 1603 syntes kirkens indre arkitektur at nærme sig afslutningen, uden at dette dog specificeres nærmere. Det kan derfor overraske, at der endnu i århundredets andet årti blev arbejdet på vestfløjen, både ude og inde; men formentlig har kongens nye store slotsbyggeri på Frederiksborg i nogen grad fjernet fokus fra den jyske kongeborg. Således erstattede man 1610-11 de gamle trappetårne af bindingsværk med murede, bl.a. i hjørnet mellem vest- og sydfløj. Og 1614 erstattedes vestfløjens middelalderlige sydgavl af en ny mur en anelse sydligere af hensyn til færdiggørelsen af dansesalen i vestfløjens overetage.¹¹ Samme år udførtes nyt inventar til kirken, ligesom man gik i gang med at færdiggøre den store sals stukudsmykning, så den kunne være klar til at danne ramme om den højtidelige forlening af hertugdømmet Slesvig i 1616. Selv om der fortsat udførtes ændringer på slottet, bl.a. udskiftningen af trappetårnet i hjørnet mellem nord- og østfløj, må den nævnte højtidelighed betragtes som afslutningen på Christian IV's omdannelse af Koldinghus.

4. *Frederik IV's ombygning (1720-26)*. Frederik IV, som ved et maskebal på slottet 1711 havde mødt sin hustru til venstre hånd og senere dronning, Anna Sophie

Fig. 5. Koldinghus set fra vest efter Christian IV's ombygning 1598-1616. Udsnit af tegning o. 1660, tilskrevet prins Christian (V). Rosenberg, – *Koldinghus seen from the west after Christian IV's rebuilding in 1598-1616. Section of drawing from c.1660, attributed to Prince Christian (V).*

Reventlow, iværksatte fra o.1720 en gennemgribende modernisering og restaurering af slottet. Formålet var i første række at gøre dette og en række andre residenser mere bekvemme og passende, når de kongelige herskaber aflagde besøg i provinsen.

Fire bevarede facadetegninger (fig. 52-53) dateret 1720 viser, hvorledes eksteriøret søgtes harmoniseret gennem indsættelse af store nye firkantede vinduer og tilføjelse af små tagkviste i stedet for de rundbuede renaissancegavle (jf. fig. 5). På vestfløjens gårdfacade opsattes en prægtig sandstensportal med majestæten navnetræk og årstallet 1720; men de gamle trappetårne bevarede.

Også i det indre, hvor stokværksinddelingen søgtes koordineret, foregik der store ændringer, som er registreret på de opmålinger, der udførtes af C. Bruhn 1740 (fig. 6a-d). De usigtede facadetegninger, som ifølge nummereringen er del af et større sæt, skyldes antagelig landbygmesteren i Altona, Claus Stallknecht, der siden 1715 havde været beskæftiget med reparationsarbejder på slottet under ledelse af generalbygmestrene.¹²

Slotskirkernes brug. Oplysninger om brug og funktion er særdeles sparsomme; men utvivlsomt har slotskir-

kerne primært skullet betjene den kongelige familie og dens gæster, når man opholdt sig her. I perioder, især under dronning Dorothea, var dette nærmest permanent, senere mere og mere sporadisk. Kirkerne har foruden at tjene som ramme om kongefamiliens personlige andagt og gudstjeneste også været åben for slottets ansatte. Men der har ikke været tale om en særlig slotsmenighed med egen slotspræst, således som man kender det fra Frederiksborg.¹³ Kongefamilien har enten betjent sig af sin egen hofpræst eller af sognepræsten fra Skt. Nikolaj. En ansøgning i 1751 til biskop Hans Adolph Brorson fra den residerende kapellan ved sognekirken, Ole Nielsen Westphal, der ønskede kaldsbrev som præst ved Koldinghus Slot, kaster lys over situationen.¹⁴ Ifølge biskoppen holdtes der kun gudstjeneste i slotskirken, når det kongelige herskab residerede på slottet, ligesom kongen selv befalede, hvem der skulle forrette gudstjenesten. Udgangspunktet for ansøgningen var amtmændens ønske om at modtage nadveren privat i slotskirken sammen med sin hustru. Han tilhørte i øvrigt ligesom sine forgængere 'i over 100 år' sognemenigheden, hvis præster havde forrettet de forefaldende tjenester på slottet.¹⁵

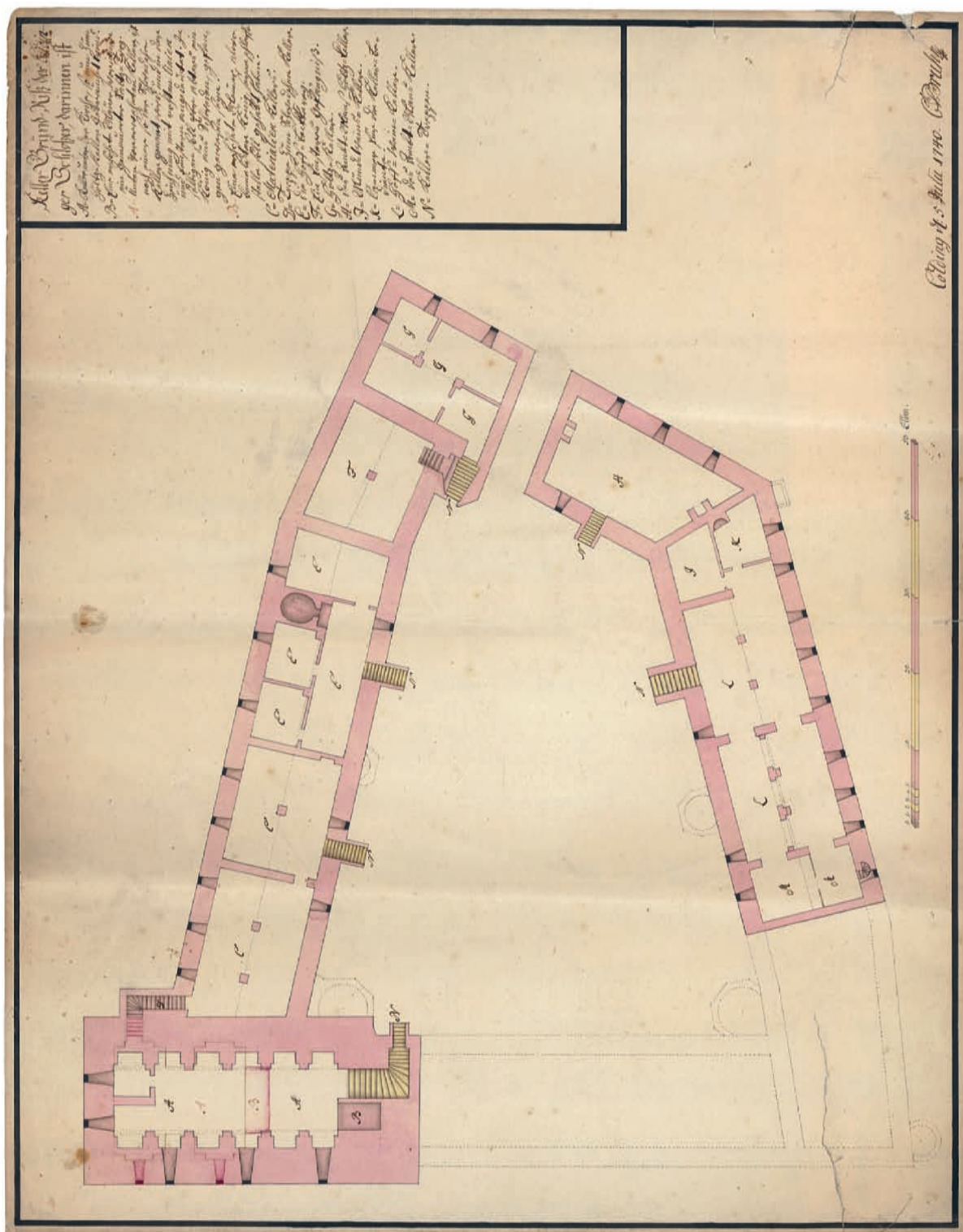
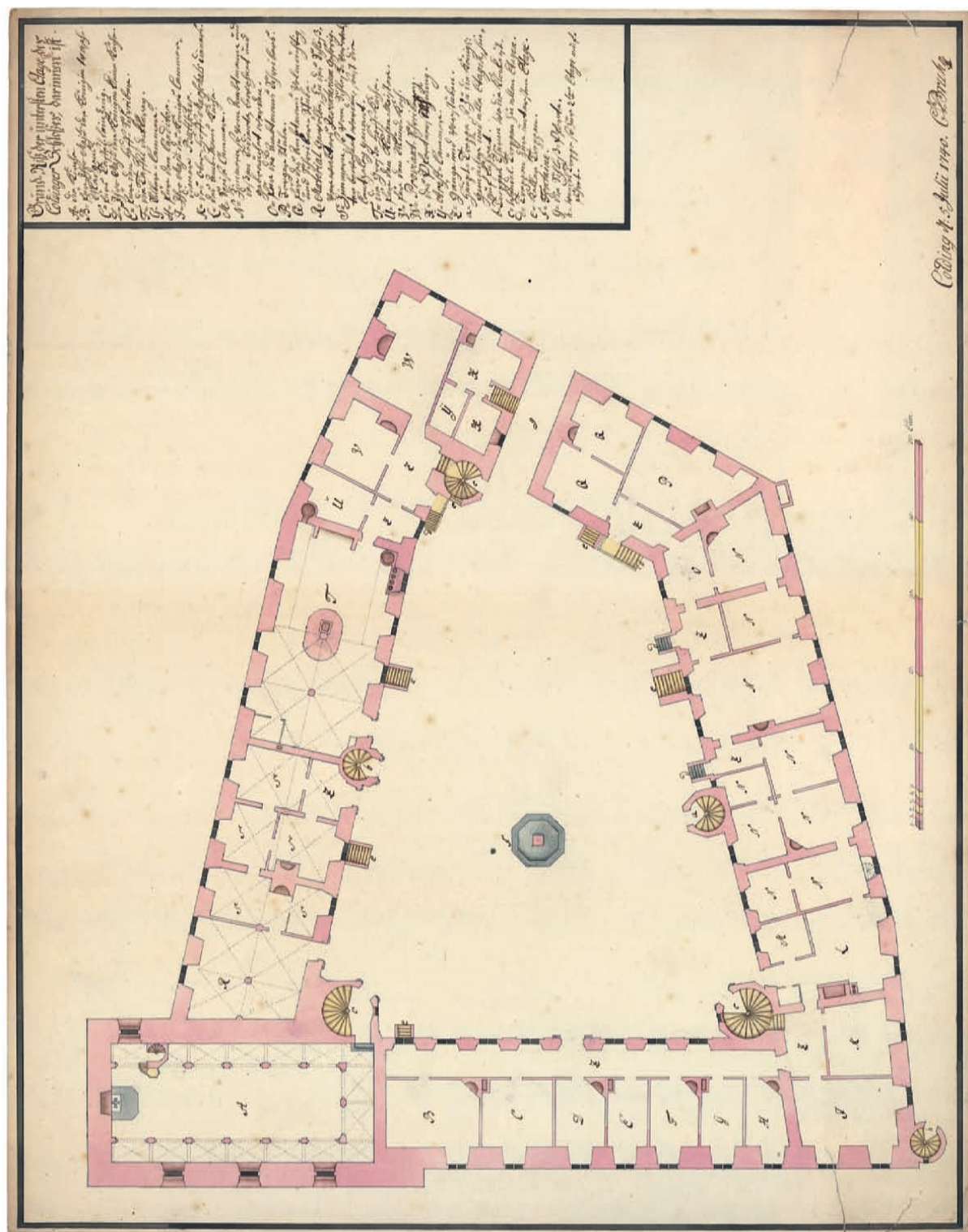
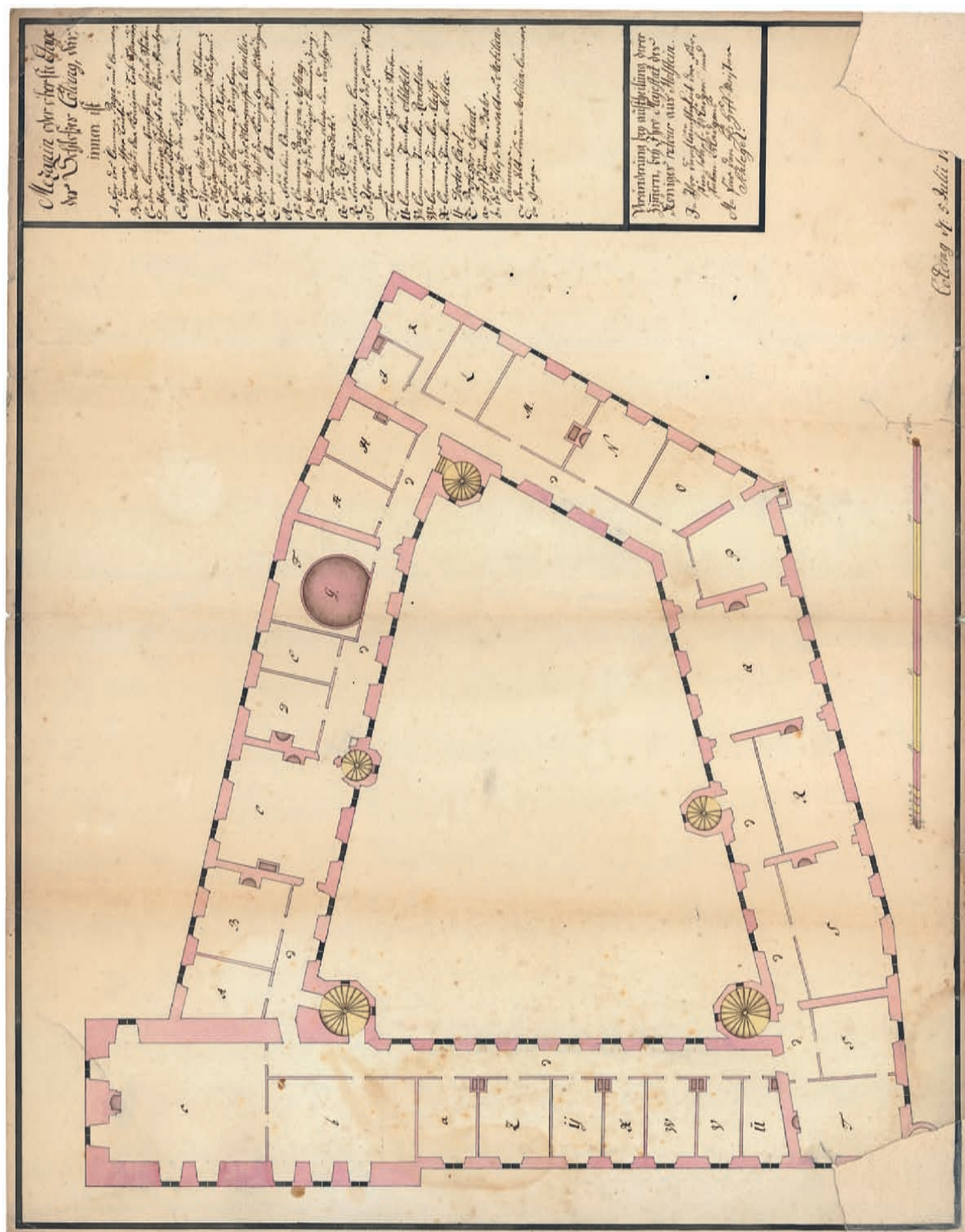

Fig. 6a. Kælderplan af Koldinghus. 1: 500. Tegnet af C. Bruhn 1740. — *Plan of the cellar of Koldinghus.*

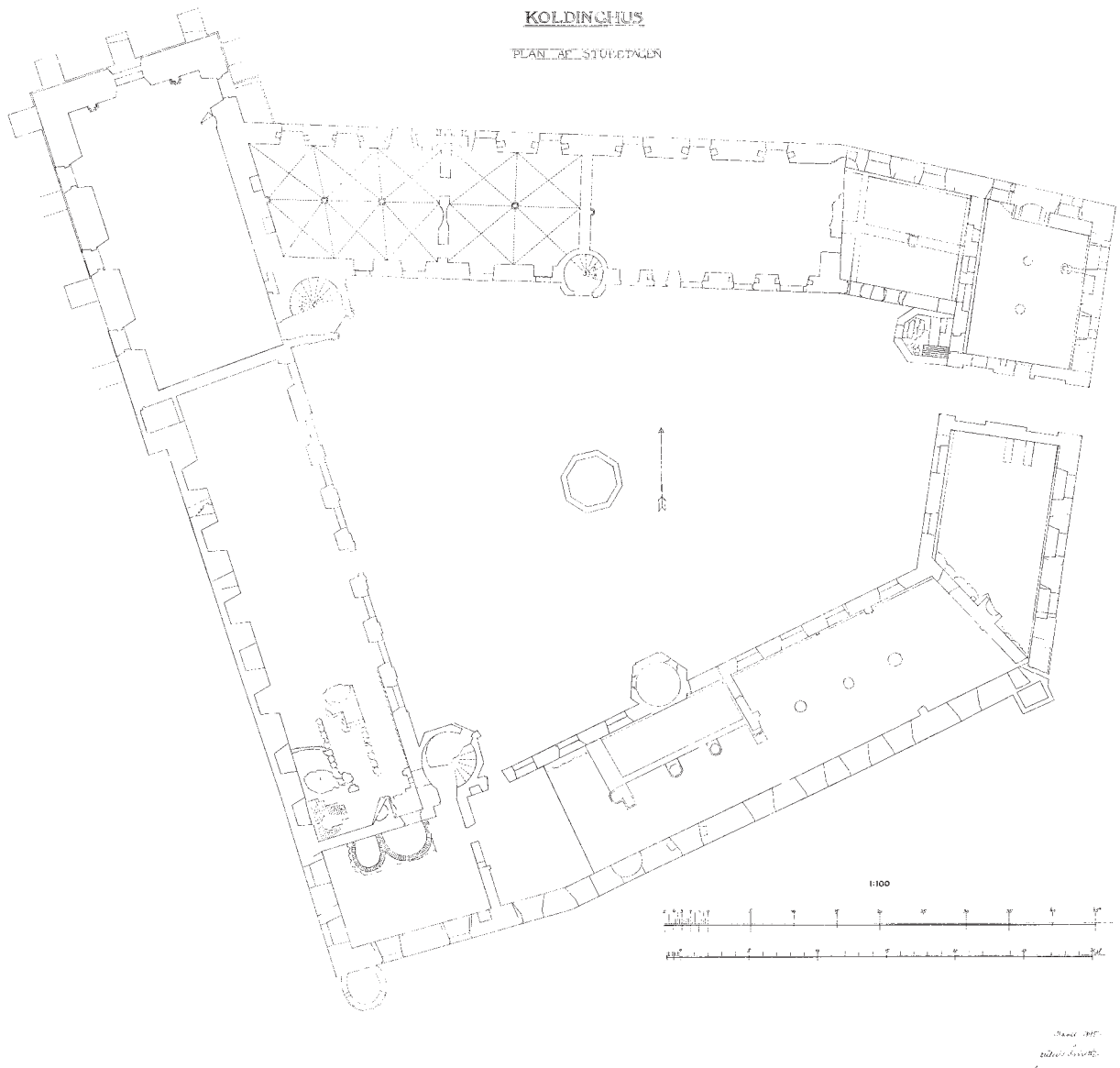

Fig. 7b. Grundplan af Koldinghus. 1:500. Opmåling af slotsruinen ved Julius Smith 1895. – *Ground plan of Koldinghus.*

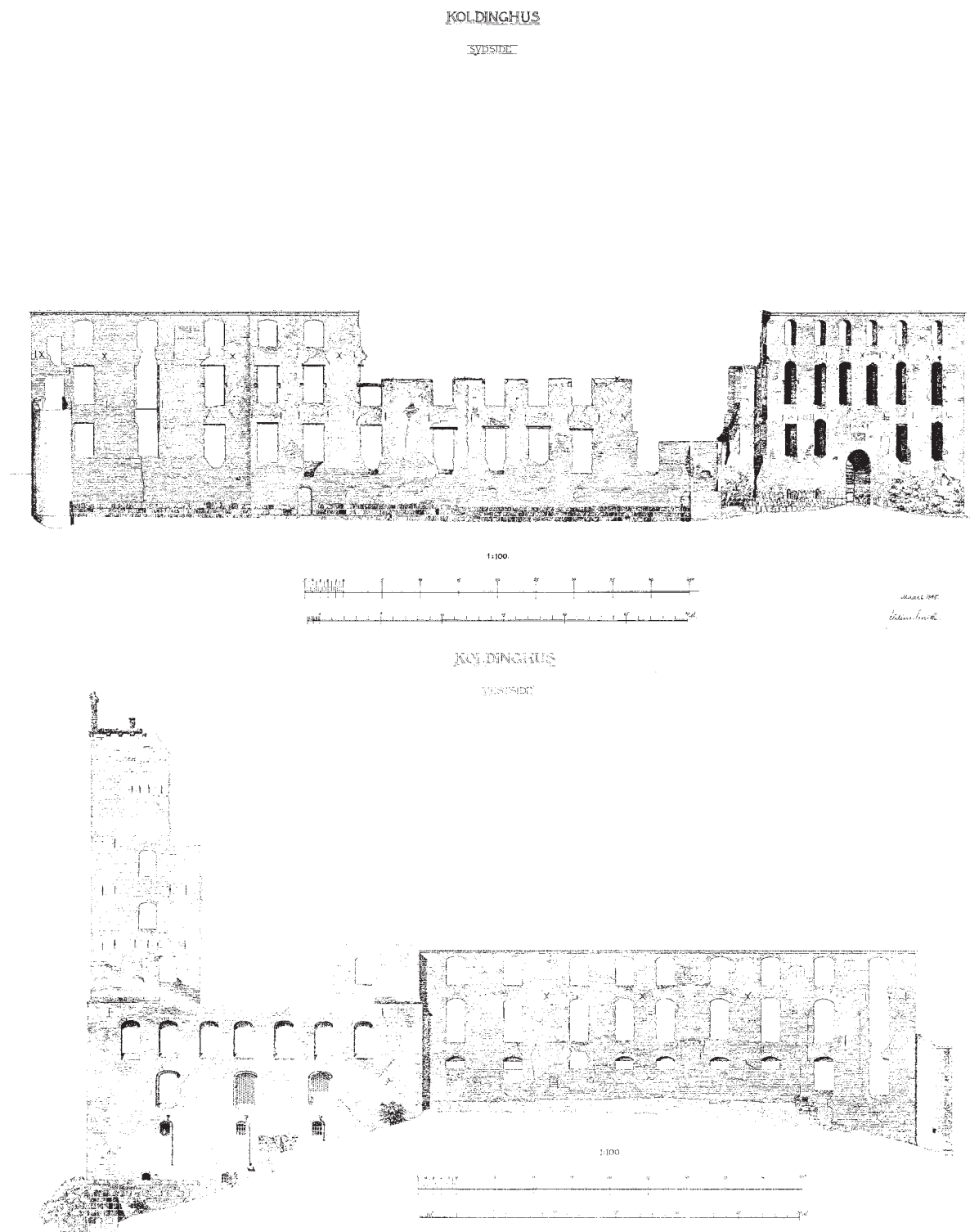
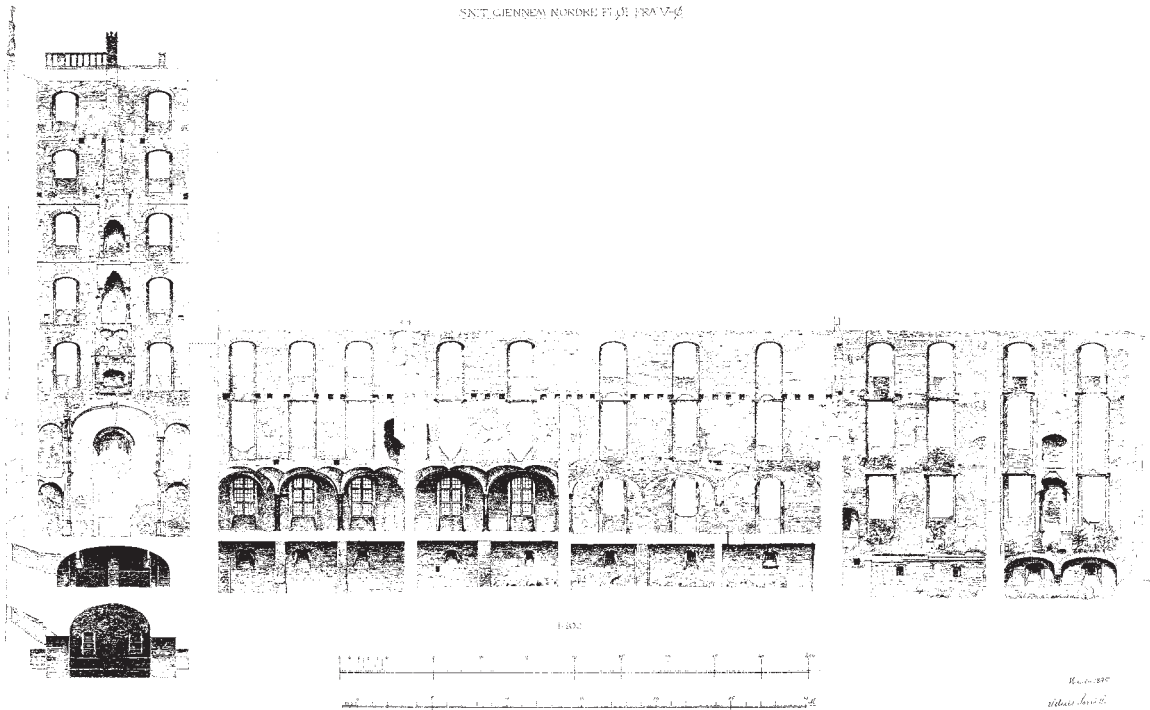

Fig. 7c-d. c. Sydfacade. d. Vestfacade af Koldinghus. 1:500. Opmålinger af slotsruinen ved Julius Smith 1895.
– c. South facade. d. West facade of Koldinghus.

KOLDINGHUS

SNIT GJENNEM NORDEN OG TÅRNET FRA V-6

KOLDINGHUS

NORDSIDE

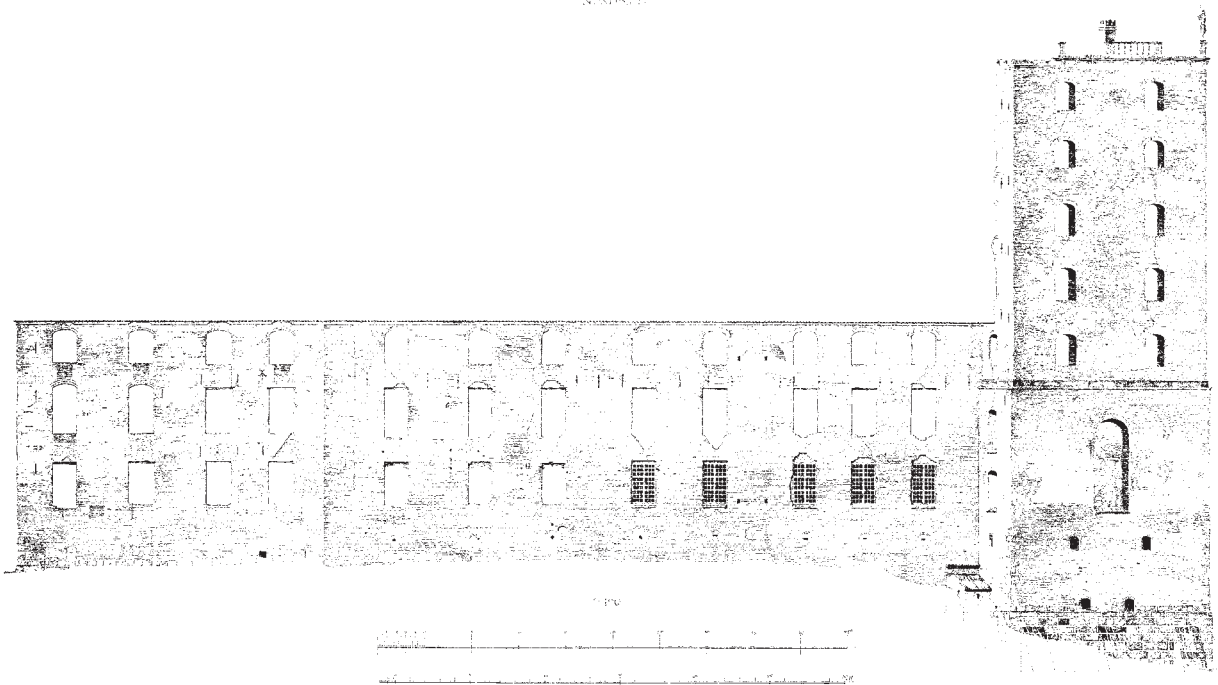

Fig. 7e-f. e. Snit gennem nordfløjen og Kæmpetårnet set mod nord. f. Nordfacade. 1:500. Opmålinger af slotsruinen ved Julius Smith 1895. — e. Cross-section through the north wing and the Giants' Tower looking north. f. North facade.

Foruden gudstjeneste og andagt for kongefamilien dannede Christian III's slotskirke ramme om flere af kongebørnenes dåb i de tilfælde, hvor dronningens nedkomst havde fundet sted på Koldinghus. Således indbød Frederik II en række udvalgte adelsfamilier til datteren Elisabeths dåb 25. okt. 1573 og tilsvarende, da prins Ulrik skulle døbes 11. jan. 1579.¹⁶ Kongeparret benyttede endvidere slotskapellet, da de 1. marts 1579 holdt dobbeltbryllup for Niels Parsberg og Lisbet Sehested, en af dronningens jomfruer, samt for Breide Rantzau og Sophie Rosenkrantz.¹⁷

I lighed med andre slotskapeller indrettet som fleretages gallerikirker har kongefamilien benyttet overetagen, hvortil der var direkte adgang fra de private gemakker. Slottets faste personale har derimod været henvist til at benytte underetagen.

Dette gælder både den gamle og den nye slotskirke. Hvad angår Christian IV's kirke, omtales 1610 den gang (langs vestfløjens østside) fra de kongelige gemakker, som kongen benyttede, når han gik til den nye kirke. Og 1614 i forbindelse med udførelsen af en række nye stolestader på gulvet (s.988), præciseredes det, at de var beregnet til 'adskillige af Hans Majestæts folk at stå udi, når Hans Majestæt hid ankommer'.

Galleriets funktion bekræftes af Hans de Hofmans beskrivelse (1769), hvori det bl.a. hedder, at det omgiver kirken på begge sider og på den 'nederste ende', d.e. søndre kortside. Dette nederste galleri var udskilt for sig (jf. fig. 6c) og tjente til stol for det kongelige herskab, der dog 'undertiden tage andetsteds i kirken sæde under gudstjenesten'.¹⁸

Et sidste billede af slotskirken i funktion er bevaret i den dagbog, som historikeren Laurits Engelstoft førte i 1807, da han opholdt sig i Kolding, hvortil Christian VII og regeringen var evakueret under indtryk af englændernes snarlige belejring af hovedstaden.¹⁹ Søndag den 23. aug. kl. 12 deltog han i gudstjeneste her efter om formiddagen at have været i Skt. Nikolaj. Sognepræsten, Peter Raaschou, forrettede gudstjenesten i kirken, der beskrives som 'ret smuk i en forædlet gotisk smag, men for nærværende tid uden orgel'. Pladserne på galleriet til venstre for kongens stol var anvist til kollegierne og til officererne, galleriet til højre til 'publikum'. Kirken var fuld, og stolene på gulvet må således også have været benyttet. – Under sognekirkens ombygning 1753-58 benyttedes slotskirken af byens menighed (s. 637).

OVERSIGT

Beskrivelsen af de to kendte slotskirker på Koldinghus er disponeret som følger:

Christian III's (†)slotskirke (s. 935-939):

Bygningshistorie (s. 935).

Bygningsbeskrivelse (s.936-937): a) Ydre (s. 936), b) Indre (s. 936).

Sammenfatning (s. 937).

Inventar (s. 939).

Christian IV's (†)slotskirke (s. 940-990):

Kilder og forskningshistorie (s. 941).

Bygningshistorie (s. 946).

Bygningsbeskrivelse (s. 950-970):

Ydre: a) Kirken og slottet (s. 950), b) Materialer og teknik (s. 950), c) Kirkeportalen (s. 950), d) Vinduer (s. 953).

Indre: a) Rekonstruktionsgrundlag (s. 953), b) Byggeriets etaper (s. 953), c) Grundplan (s. 953), d) Galleriet (s. 953), e) Materialer og teknik (s. 955), f) Ornamentik (s. 960), g) Figurudsmykning (s. 962), h) Indskrifter (s. 964), i) Hvælv (s. 964), j) Stukdekoration (s. 968), k) Staffering (s. 968), l) Gulve (s. 968), m) Døre og trapper (s. 968).

Sammenfatning (s. 970).

Kirken i tiden mellem Kejserkrigen og slottets brand 1808 (s. 974): a) Frederik IV's restaurering (s. 977).

Kirkeruinen efter branden 1808 (s. 981).

Inventar (s. 983).

Fig. 8. Indre af Christian III's (†)slotskirke set mod vest efter indretning som foredragssal i Museet på Koldinghus 1980-89 (s. 937). Foto AM 2008. – Interior of Christian III's (†)Castle Chapel looking west, after its conversion to a lecture-hall for Museet på Koldinghus 1980-89.

CHRISTIAN III's (†)SLOTSKIRKE

BYGNINGSHISTORIE

Kirken, 'kapellet på Koldinghus', nævnes tidligst 1558 (s. 939), men er indrettet 1549-50 som en del af Christian III's nye sydføj. Ved en brand i slottets sydvestre hjørne 1581 må kapellets loft være blevet beskadiget, idet 'ilden brændte igenem kgl. majestæts kammer ned i kapellet'.²⁰

Senest 1610 i forbindelse med Christian IV's ombygning af slottet og indretningen af den nye kirke, blev den gamle kirkesal nedlagt og rummet underdelt i to etager, svarende til de tilgrænsende lokaliteter i syd- og vestfløjen. En ny skillevæg opmuredes mod øst, og det nye kammer i øvre del af den gamle kirke indrettedes med kamin i østvæggen og dør i sydvest til et samtidig op-

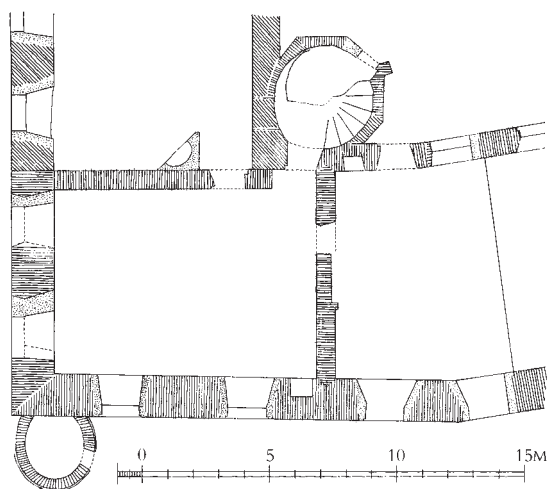

Fig. 9. Grundplan af sydfløjens vestende med rester af Christian III's (†)slotskirke. Nord opad. 1:300. Målt af Julius Smith 1895, jf. fig. 7b, revideret af MV og tegnet af Martin Holm Mogensen 2009. – *Ground plan of west end of south wing with remains of Christian III's (†)Castle Chapel.*

ført trappetårn, som gav adgang til slottets badstue.²¹ 1614 fornyedes nordvæggen, som var den middelalderlige vestfløjs sydgavl, og rykkedes en smule længere mod syd, bl.a. for at give dansesalen størst mulig længde. I den gamle kirkes underetage indrettedes to bageovne med indfyring fra vestfløjens underetage. De nye kamre udstyredes med kurvhanksbuede vinduer, som på deres side atter afløstes af de bevarede vinduer fra Frederiks IV's restaurering.

BYGNINGSBESKRIVELSE

Kirken lå som nævnt i sydfløjens vestende og strakte sig gennem både første 1. og 2. stokværk. Dette fremgår af en række bevarede spor i murværket, som er den væsentligste kilde til en rekonstruktion af kirkens arkitektur.

Sydfløjens vestende er i lighed med fløjens øvrige del opført af *store røde sten*, lagt i regelmæssigt krydsskifte. Soklen er sat af *granitkvadre*, som er hentet fra en nedbrudt romansk kirke. Dette ses både af kvadrenes profiler og navnlig af de krumme apsiskvadre i vestgavlen (jf. fig. 11). Murene har dog antagelig stået pudset og hvidtet.

Ydre. Udvendig har kirken givet sig til kende gennem høje, slanke *vinduer*, to mod syd og to mod vest, således som det antydes på Braunius' Kolding-prospekt (jf. fig. 4). Både ude og ind ses levn af de oprindelige stik, hjørner og smigede sider (jf. fig. 8, 10–11), som øger åbningernes bredde betydeligt mod det indre. Indersmigene kan følges ned til ca. 75 cm over det nuværende gulv og har tillige bevaret rester af glasfals. Afdekningen synes at have været rundbuet i modsætning til de ellers benyttede kurvehanksbuer, og stikkene var sat af dobbelt rulskifte, indrammet af et prydstik af bindere.

Indre. Kirkens grundareal udgjorde ca. 10,5×8,0 m og den samlede højde mellem gulv og bjælkeloftet ca. 9 m. På de bevarede ydervægge mod syd og vest angiver et tilbagespring i murværket tilstedeværelsen af et omløbende *†galleri*, som har delt rummet i en over- og underkirke. Springet, hvis øverste skifter er afhugget i forbindelse med indlæggelsen af et gulv o. 1610, viser, at pulpituret har siddet ca. 5,3 m over kapellets gulv, mens afstanden mellem pulpituret og kirkens loft var mindre, ca. 3,7 m.

Herudover savnes ethvert levn af pulpituret, som fjernedes senest o. 1610. Det har antagelig været en tømret konstruktion, der mod salens midte var understøttet af søjler eller piller af træ.

Adgangsforholdene kan rekonstrueres som følger: I stueetagen, øst for kirken, fandtes et stort forgemak eller *våbenhus*, hvorfra der var indgang til underkirken. Våbenhuset havde egen dør i nord til slotsgården, hvorfra der tillige var adgang til underkirken gennem trappetårnet i sydvesthjørnet. Sidstnævnte varetog ydermere den interne forbindelse mellem kirkens to etager, af hvilke den øvre må have kommunikeret med kongens stue umiddelbart øst herfor.

Der er ingen faste holdepunkter for den liturgiske disposition, men alteret har antagelig været opstillet i vest under eller foran galleriet vis-à-vis en herskabsstol på galleriet i øst, nærmest de kongelige gemakker. Det er uvist, hvilken funktion man har tiltænkt en høj, fladbuet *niche*, østligst i underkirkens sydmur. Den måler 167,5×85 cm og er 78 cm dyb. Rulskiftestikket top sad oprindeligt fem-seks skifter under galleriets afsats, mens

Fig. 10. Sydfacade af Christian III's (†)slotskirke (s. 936). Foto Hugo Johannsen 2008.
– *South facade of Christian III's (†)Castle Chapel.*

nichens bund sidder 188 cm over underkirkens nuværende gulvhøjde.

Ved Inger og Johannes Exners restaurering 1980-89 blev rummet indrettet som *foredragssal* (fig. 8). Og den oprindelige todeling er antydnet ved et pulpitur med tilhørerpladser langs øst- og sydsiden. Adgangen hertil forlagdes til en spindeltrappe i Badstuetårnet.²²

SAMMENFATNING

Christian III's kirke har en særlig status, som vort ældste slotskapel, opført og indrettet efter den lutherske nyordning. Med sin galleriopbygning og fraværet af et særskilt kor følger det i princippet det normgivende kapel på Hartenfelsslottet i Torgau, som var indviet af Luther 1544.²³

Fig. 11. Vestfacade af Christian III's (†)slotskirke (s. 936). Foto Hugo Johannsen 2008.
– *West facade of Christian III's (†)Castle Chapel.*

Her havde kongeparrets ældste datter, Anna, stået brud, da hun i 1548 blev gift med prins August, den senere kurfyrste af Sachsen.

Umiddelbart efter afslutning af byggeriet på Koldinghus, iværksatte kongen 1552-55 en modernisering af Københavns Slot, herunder en ombygning af det middelalderlige $\dagger$ kapel. Med sine pulpiturer og fraværet af et korafsnit er det ligeledes i princippet beslægtet med det sachsiske forbillede; men endnu mere fjernt fra dettes arkitektoniske kvaliteter.²⁴ Fælles for kirkerne på Koldinghus og Københavns Slot var desuden tilstedeværelsen af et særligt forgemak eller våbenhus.

Det er sandsynligt, at enkedronning Dorothea senere tog kirken på Koldinghus som forbillede, da hun 1568-70 indrettede det velbevarede kirkerum på Sønderborg Slot, der dog er både lidt større og hvælvet.²⁵ Galleriopbygningen her må dog ikke desto mindre formodes at give indtryk af systemet i kirkerummet på Koldinghus.

INVENTAR

Hovedkilden til viden om kapellets udstyr er det summariske inventarium, som affattedes, da Henrik Below 1585 overdrog slottet til den nye lensmand, Caspar Markdanner.²⁶ Det rummer imidlertid kun få beskrivelser og ingen oplysninger om anskaffelsestidspunkter. Det suppleres af oplysninger om afhændelser i Markdanners embedsperiode, registreret i inventariet ved hans afgang 1617. Inventariet omfatter, bortset fra alteret, i øvrigt kun løsøre, ikke det faste inventar som stolestader mv. Når kongefamilien benyttede kirken, f.eks. til dåbshandlinger, har man formentlig benyttet inventar, som ikke indgik i kirkens faste beholdning. Et tårnur fra Frederik II's tid med tilhørende klokker beskrives ikke, da det ikke har nogen specifik tilknytning til kirkerne. Det fandtes indtil Frederik IV's ombygning 1720-26 over slottets indgang. Herefter anbragt i spiret på nordfløjens trappetårn (*Eliassen* 28, 158).

$\dagger$ *Alterklæder*. Et grønt og et rødt af damask. – En $\dagger$ *alterdug*, af 'damaskes drejl'.

$\dagger$ *Altertavle*, o. 1550. Antagelig fløjaltertavle med malede fremstillinger af Korsfæstelsen, flankeret af Kobberslangen og Isaks ofring. Den beskrives ved afhændelsen som 'en gammel, formalet altertavle, som tilforn stod på alteret i den gamle

Slotskirke på Koldinghus, hvorpå var malet et krucifix, historien om kobberslangen og historien om Abraham og hans søn, som meget af ælde var sonderrevet og fordærvet'.²⁷ En ganske tilsvarende ikonografi, hvor Korsfæstelsen forvarsles af de to gammeltestamentlige scener, genfindes både på altertavlen i Sønderborg Slotskirke, tilskrevet Frans Floris fra Antwerpen,²⁸ og på altertavlen fra 1587 i Kronborg Slotskirke.²⁹

Tavlen blev 1615 solgt til den nærliggende Nørre Bramdrup Kirke (Brusk Hrd.), og indtægten herfor blev ifølge inventariet 1617 indført i lensregnskabet på Filip Jacobi dag 1616 (1. maj).²⁶

$\dagger$ *Altersølv*. En forgyldt kalk og disk. Endvidere en oblatæske, 'en stor æske med oblater' som kongens sølvmeister ('sølvpop'), Claus, 1558 havde udtaget til at bruge i 'kapellet på Koldinghus'.³⁰ 15. dec. fik han 8 skilling og to dage senere 8 album. Den nævnes ikke i inventariet 1585 og er således en af de inventargenstande, som kun benyttedes ved særlige lejligheder, i dette tilfælde ved kongens sygdom og dødsleje.

$\dagger$ *Alterstager*. To lysestager, af træ og forgyldte.

$\dagger$ *Alterbøger*. Af fem latinske messebøger blev én sendt til København, hvor den skulle bruges til et astronomisk ur ('firmament sejerværk') i henhold til prins Christians tugtemester, Hans Mikkelsens bevis. De fire andre blev 1592 overgivet til kongens sølvmeister ('sølvpop'), Phocas Staphroph ('Buck Safferofski').³¹

$\dagger$ *Messehagler*. To messehagler af henholdsvis grønt og rødt fløjl. – En $\dagger$ messeskjorte.

$\dagger$ *Malerier*. To 'formalede tavler på væggen', af hvilke den ene muligvis var den, som på kongens ordre blev sendt til København 26. marts 1617.

$\dagger$ *Orgel*. 'Et positiv med alt sit tilbehør', som fandtes i kirken 1585, kan være identisk med det »postiffue«, som kongen omtaler i et brev, dateret Koldinghus 22. okt. 1553 og stilet til lensmanden på Nyborg Slot, Frands Brockenhuus. Sidstnævnte skulle lade orglet indskibe på kongens jagt, Bonden, der forventedes at afsejle, så snart vinden var gunstig.⁹ Sådanne transportable småorgler var almindelige på de kongelige slotte, eksempelvis Københavns Slot.³²

CHRISTIAN IV's (†)SLOTSKIRKE

KILDER OG FORSKNINGSHISTORIE

Der foreligger ingen systematisk gennemgang af utrykt kildemateriale til slottets historie, herunder kirkerne, og ud over enkelte stikprøver i lensregnskaber, slotsregnskaber og partikulærkammerregnskaber har det ikke været muligt for redaktionen af Danmarks Kirker at gennemføre noget sådant, jf. kildeoversigt s. 991.

De benyttede skriftlige kilder udgøres derfor hovedsagelig af trykte udgaver såsom *Kancelliets Brevbøger*, en enkelt årgang af Koldinghus lens regnskab (*Lensregnskab 1610-11*) og de arkivalske oplysninger, som indgår i Peter Eliassens byhistorie (*Eliassen*), Boligministeriets betænkning (*Betænkning 1969*) og Otto Norns *Graenseslotte*.

Hertil kommer arkivalier og kildeexcerpter, som opbevares i Museet på Koldinghus og Nationalmuseets arkiver. Heraf skal navnlig fremhæves en protokol med excerpter af lensregnskaber, udarbejdet for redaktør Eliassen. Endvidere et brev med kildeudtog, samlet af arkitekturhistorikeren Fr. Schiøtt som baggrundsmateriale for arkitekt Julius Smiths rekonstruktionsarbejder o. 1895 (se ndf.).

Slotskirken beskrives kort i 1700-tallets topografiske litteratur. Således fremhæver både *Laurids de Thurah* (1749) og *Hans de Hofman* (1767) ligheden med Frederiksborg Slotskirke, hvis større pragt dog samtidig understreges.³³ Dette synspunkt gentages hos *Jens Jørgen Fyhn* i hans byhistorie (1848), der ud over en opsummering af de kendte oplysninger også trækker på forfatterens erindring om rummet forud for branden 1808.³⁴ Som noget nyt inddrager han tillige et manuskript (1726) af latinskolens 'øverste kollega', Udde Haar, hvori denne redegør for sin restaurering af kirkens bibelsprog som led i Frederik IV's restaurering (s. 979).

En egentlig bygningsarkæologisk undersøgelse af kirkeruinen indvarsledes med en opmåling 1876, foretaget af studerende fra Kunstakademiets arkitektskole.³⁵ Tegningerne omfattede foruden kirkeportalen en registrering af nordvæggens indmurede levn af galleriet (fig. 13). En af de studerende, Axel E. Berg, udførte en rekonstruktion af galleriet (fig. 16), som antagelig er blevet til ikke længe efter hjemkomsten fra Kolding. Ud over tidens genopdagelse af renæssancens kunst, skal interessen for ruinens mest velbevarede portal og levnene i kirkerummet antagelig også ses i lyset af tanker om

en genopførelse af slottet – en plan, som udkastedes 1894 af lensgreve Frederik Raben-Levetzau under et besøg i det netop indrettede museum i nordfløjen. Planerne blev ikke virkeliggjorte; men som led heri bekostede greven 1895 en serie opmålinger af slotsruinen samt to rekonstruktionstegninger af slotskirken, udført af arkitekt *Julius Smith*, København (fig. 7a-f, 14-15).

Kendskabet til slotskirken øgedes endvidere gennem indsamling af stenfragmenter fra galleriet, som efter branden var afhændet til private eller blot fjernet. Således skænkede købmand C. S. Borch slottet en række sandsten fra kirken, som kom til syne ved nedbrydelsen af et pakhus o. 1880.³⁶ Sammen med andre levninger af *slottets skulpturudsmykning* udgjorde de en samling, der 1891 registreredes af Nationalmuseets lokale tilsynsførende, amatørarkæologen, kæmner *J. O. Brandorff*.³⁷ Den omfattede da 163 numre, af hvilke de fra kirken stammende led opbevaredes her dels under det blændede nordvindue (jf. fig. 27), dels i skabe ved vinduerne, hvorfra de o. 1900 flyttedes til et skur, tegnet af den kgl. bygningsinspektør, Vilh. Petersen (fig. 17).³⁸ I midten af 1950'erne udarbejdede arkitekt *Charles Christensen* en revideret liste over samlingen, som var øget med enkelte nye fund. Han opmålte desuden et stort antal af skulpturfragmenterne foruden slottets portaler. I forbindelse med arkitekt *Kaj Gottlob*s undersøgelser 1965-69 med henblik på en restaurering af kirkerummet var de relevante sandstensled henlagt i kirken (fig. 18-19), men flyttedes ved den seneste restaurering af slottet til Staldgården sammen med de øvrige stenrester, hvor en fornyet registrering og ordning af materialet er påbegyndt (2009).

I 1900-tallet forløb forskningen ad to spor. Det ene udgøres af de ovennævnte bygningsarkæologiske undersøgelser i kirkeruinen, som iværksattes i forbindelse med planerne om slottets genskabelse, det andet repræsenteres af en enkelt monografi foruden en række artikler om slottet samt korte omtaler i oversigtsværker.

I den ældre litteratur er 1601-kontraktens ord om, at kirken 'i alle måder' skulle svare til Hercules von Oberbergs næsten 40 år ældre kapel på slottet Hansborg i Haderslev (s. 947) ikke problematiseret, men blot taget til efterretning. Det gælder således *Francis Beckett* (1914), *Walther Ohle* (1936), *Vilhelm Wanscher* (1937), *Harald Langberg* (1954) og *Cathrin Haufschild* (1996).³⁹

Otto Norn (1984 og 1986) er den forsker, som mest indgående har beskæftiget sig med slottet, herunder Christian IV's slotskirke, hvis bygningshistorie, forbilder, indretning og symbolik analyseres indgående.⁴⁰ Også Norn fastholder opfattelsen af Hansborg-kapel-

Fig. 12. Slotsruinen set fra nordvest. Foto A. Hoffgaard o. 1900. – *The castle ruin seen from the northwest.*

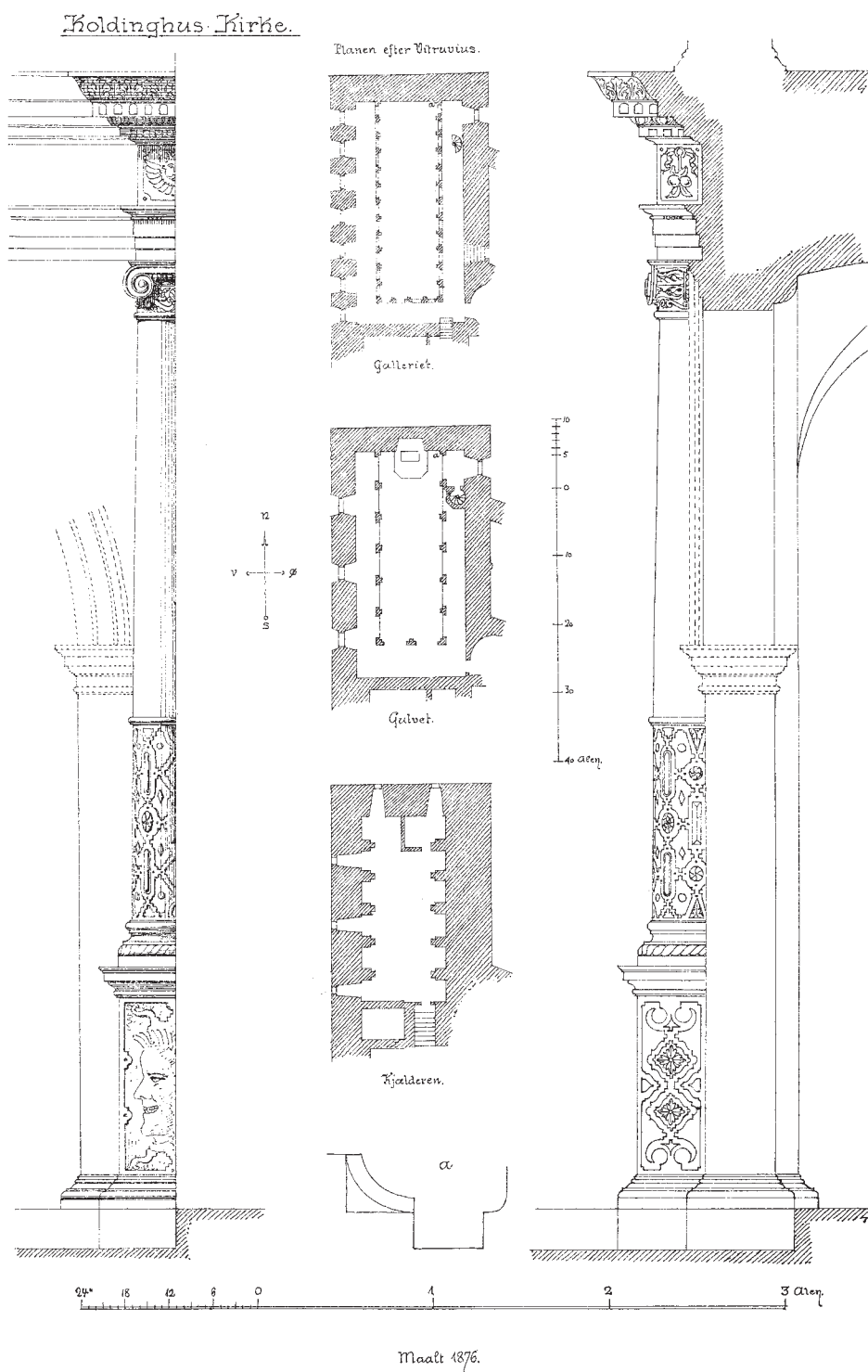

Fig. 13a. Levn af galleriets tilslutning på nordvæggen af Christian IV's (†)slotskirke, gulvetagen. 1:25 (grundplaner ca. 1:650). Blad med opmålinger 1876. Efter Studierejser af Kunstakademiets Elever II, Kbh. 1904. – *Traces of the intersection of the gallery with the north wall of Christian IV's (†)Castle Chapel.*

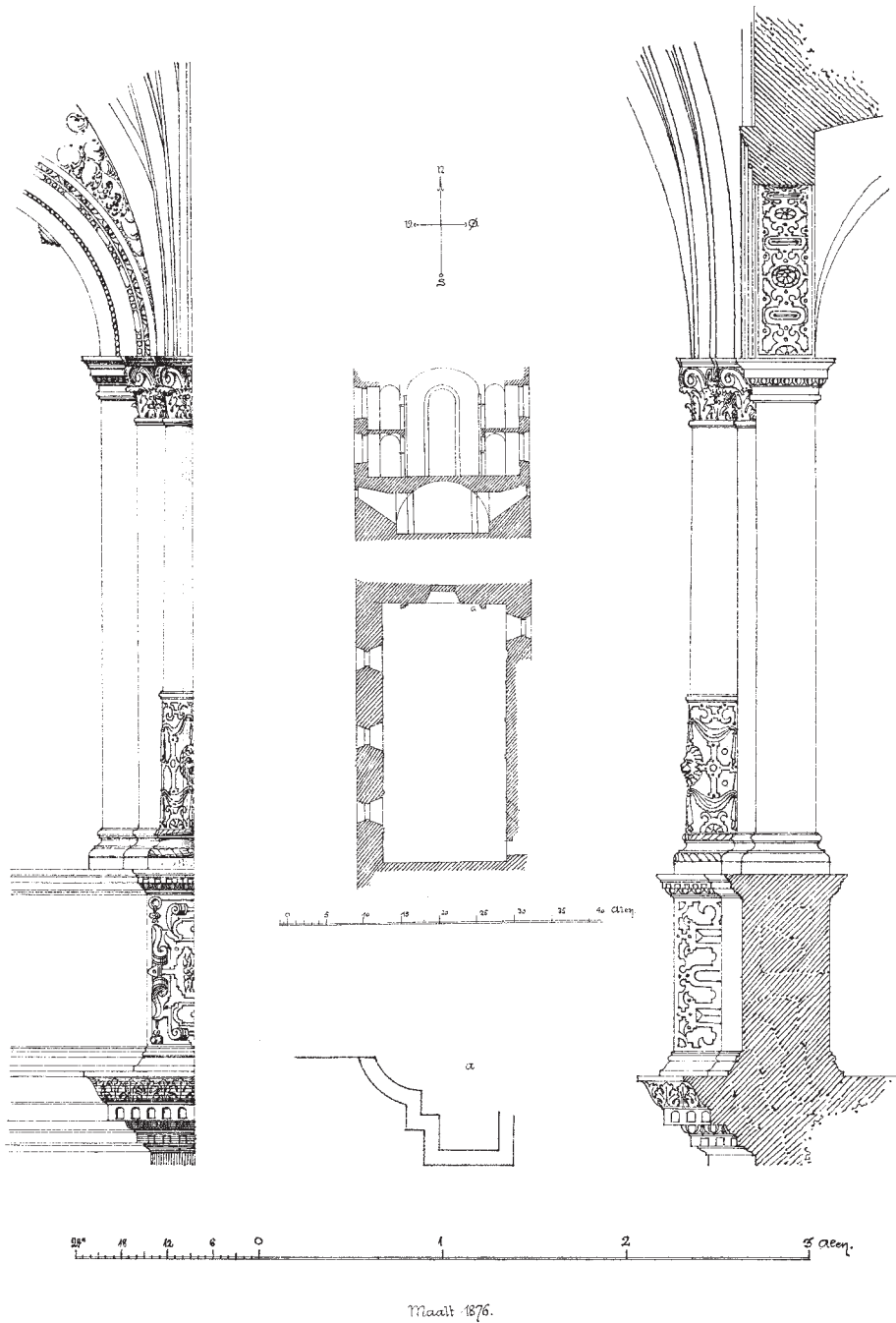
Holdinghus Kirke. Galleriet.

Fig. 13b. Levn af galleriets tilslutning på nordvæggen af Christian IV's (†)slotskirke, gallerietage. 1:25 (grundplan og snit ca. 1:600). Blad med opmålinger 1876. Efter Studierejser af Kunstakademiets Elever II, Kbh. 1904. — *Traces of the intersection of the gallery with the north wall of Christian IV's (†)Castle Chapel.*

Fig. 14. Længdesnit af Christian IV's (†)slotskirke set mod vest. 1:150. Forsvundet rekonstruktionstegning ved Julius Smith o. 1895. Foto i Museet på Koldinghus. – *Longitudinal section of Christian IV's (†) Castle Chapel looking west. Lost reconstruction-drawing by Julius Smith.*

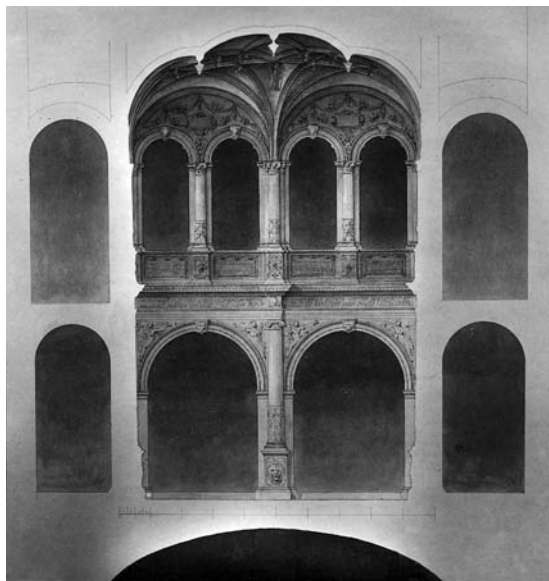

Fig. 15. Tværsnit af Christian IV's (†)slotskirke set mod syd. 1:150. Forsvundet rekonstruktionstegning ved Julius Smith o. 1895. Foto i Museet på Koldinghus. – *Cross-section of Christian IV's (†) Castle Chapel looking south. Lost reconstruction-drawing by Julius Smith.*

let som det eksakte forbillede og begrunder kongens valg med et ønske om at vende tilbage til den sachsiske kapeltype, som hans fader, Frederik II, i nogen grad havde fraveget i sine kapeller på Frederiksborg, Skanderborg og Kronborg.⁴¹

En anden opfattelse skyldes Elna Møller (1966), der i sin beskrivelse af slotskirken på Kronborg (indviet 1582) ser kapellet på Hansborg som et muligt forbillede for Kronborg, hvis struktur som treskibet hallekirke med store, doriske søjler, i øvrigt adskiller sig væsentligt fra Koldinghus.⁴²

Også Hugo Johannsen (1981, 2004 og 2006) betvivler, at kirken på Koldinghus har været en eksakt kopi af Hansborg-kapellet og ser kontraktens ordlyd som en kvalitetsvurdering. En medvirkende årsag hertil er galleriarkitekturens frigørelse fra ydervæggene – et forhold, som ikke kendetegner de sachsiske vægpillekirker og tilsyneladende først introduceres i kapellet på Wilhelmsburg i Schmalkalden (1586–90), der også har andre fællestræk med Koldinghus (se s. 972).⁴³

Fig. 16. Rekonstruktion af et fag af sandstensgalleriet i Christian IV's (†)slotskirke (s. 941) 1:50. Udateret tegning ved Axel E. Berg o. 1876. – *Reconstruction of a section of the sandstone gallery in Christian IV's (†) Castle Chapel.*

Fig. 17. Sandstensled fra galleriet i Christian IV's (†)slotskirke, opstillet i skur i slotsruinen o. 1900 (s. 941). Foto Hude 1909. – *Sections of sandstone from the gallery in Christian IV's (†)Castle Chapel, placed in a shed in the castle ruin c. 1900.*

BYGNINGSHISTORIE

Den nye kirke omtales tidligst 29. jan. 1598 i referatet af den kontrakt kongen på Haderslevhus havde indgået med den gamle arkitekt, Hercules von Oberberg ('Hecules Byggemester'), om fornyelsen af Koldinghus.⁹ Her hedder det bl.a., at han med flid skal ordinere og 'formere' huset, tårnet og bygningen, så at kapellet, gemakkerne og kældrene bliver 'formerede', som det sig bør og er angivet ham, og *efter den skabelon kongen selv har forordnet*.

Det understreges tillige, at han har ansvaret for, at fundamenterne bliver sat og lagt til gavn med gode og dygtige murkarle, og endelig skal han sammen med slotsskriveren optegne behovet for sten, kalk, tømmer, jern og andre byggematerialer i henhold til det overslag, som også nævnes. Betalingen udgjorde 300 daler årlig fra 4. marts at regne. Lensmanden på Koldinghus, Caspar Mark-

danner, fik samtidig besked om, at indsamle byggematerialerne og føre tilsyn med bygmesteren.⁴⁴

Ombygningen, som i alt væsentligt bestod i en forlængelse af vestfløjen mod nord ud over slotsbanken foruden en vestlig forlængelse og næsten total fornyelse af nordfløjen, indledtes allerede i 1598, jf. årstal på nordfløjens portal. Forlængelsen, som rummede kældre, kirke og dansesal, alt kronet af et mægtigt tårn (Kæmpetårnet), har som fremhævet i kontrakten krævet en usædvanlig indsats af bygmester og håndværkere.

To år senere, 1600, var arbejdet på råbygningen så vidt fremskredet, at der var behov for at sikre sig leverance af materialer til tagdækningen, afslutningen af Kæmpetårnet og kirkens indretning inden den forestående vinter. Således befalede kongen 22. aug. 1600 lensmanden i Ribe at sørge for pramme, der kunne færgede de ankomne materialer (sandsten fra Bückeberge ved We-

ser og skifer) ind til Ribe fra skibene, som ikke kunne besejle den sidste, lavvandede strækning. Ydermere skulle han skaffe vogne til transporten videre fra Ribe til Koldinghus.⁹ 2. sept. fik hofmesteren (Christoffer Walkendorf) tilsvarende besked om, at sende to skibe til Gotland for at afhente bloksten og fyrrebrædder, beregnet til 'omgangen på tårnet, til kapellet, til karnapper og gavle og ellers i andre måder'.⁹

1601 kunne man gå i gang med at indrette kirken. Sidst på året, 4. dec., ansatte kongen, der opholdt sig på Haderslevhus, stenhuggeren Hans Barchmand til at 'forfærdige den kirke, som nu er begyndt på Koldinghus, *efter den skabelon, som han har afridset*'.⁹ Ifølge kontrakten skulle stenene hugges sirligt og kirken i alle måder fuldføres ligesom den kirke her på Haderslevhus, så den kunne være 'ustraffelig'. Kunne han forbedre den med yderligere forsiring, skulle han gøre sig flid derfor. De hugne piller skulle 'forsires' foroven og forneden. Alt stenhuggerarbejdet skulle han udføre på egen kost og løn med undtagelse af prædikestolen, alteret og nogle stykker af gips. For hele arbejdet ville kongen give ham 2000 daler og han skulle desuden selv have samme løn, som han tidligere havde fået. Skærpingen af jernene skulle ske på kongens bekostning, og når arbejdet skulle 'sættes op', ville kongen holde murere dertil.

Barchmand forpligtede sig til med Hercules von Oberbergs hjælp at gøre arbejdet færdigt i løbet af to år, regnet fra Mikkelsdag (29. sept.) 1601 til Mikkelsdag 1603, og hvis Hercules Byggemester skulle afgå ved døden forinden, forpligtigede han sig til selv at fuldføre arbejdet. Han skulle straks have de 150 daler på hånden og resten af de 2000 daler i ni terminer, efterhånden som han fortjente dem. Når kirken var fuldt færdig, ville kongen desuden give ham en æresklædning. Lensmanden på Koldinghus skulle i rette tid lade ham få hans pension, dagløn og æresklædning, således som det var fortinget med ham.

9. maj 1603 meddelte kongen, der 25. marts havde givet befaling til at indstille arbejdet på slottet indtil videre, at dette nu kunne genoptages, efter at han havde erfaret, at de trefjerdedele af kapellet var færdigt.⁹ Caspar Markdanner skulle nu lade stenhuggeren gøre kapellet helt færdigt i henhold til kontrakten og udbetale ham den resterende fjerdedel af betalingen.

8. okt. skrev kongen fra Koldinghus til Københavns statholder, Breide Rantzau, og bad ham levere i alt 1600 'sorte' og 'hvide' sten (d.e. marmorfliser) til kirken. Stenene skulle fordeles ligeligt i fire portioner a 400 stk., dels kvadratiske med en sidelængde på 1 sjællandsk fod (31,4 cm),

Fig. 18-19. Sandstensled fra galleriet i Christian IV's slotskirke, samlet i kirkeruinen (s. 941). Foto Hugo Johannsen 1971. – Sections of sandstone from the gallery in Christian IV's Castle Chapel, collected in the ruined chapel.

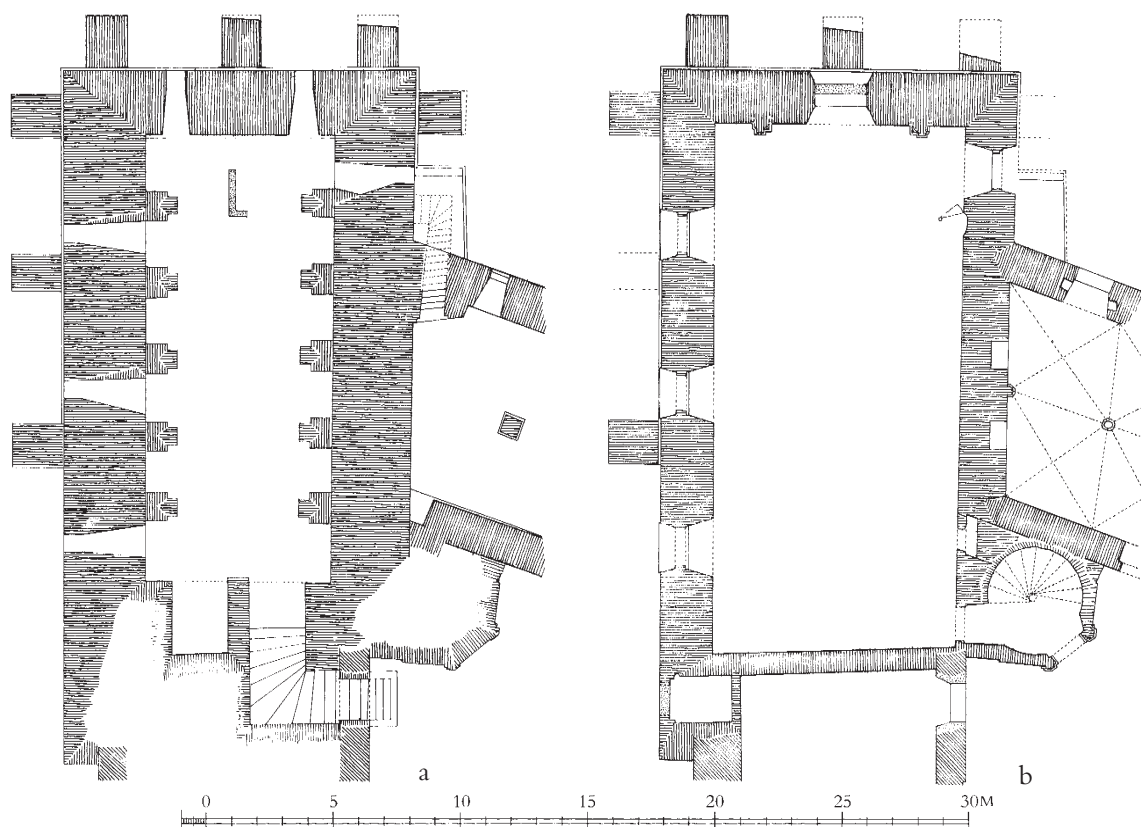

Fig. 20a-b. Grundplaner af ruinen af Christian IV's (†)slotskirke. a. Kælder. b. Stueetage. Nord opad. 1:300. Målt af Julius Smith 1895, jf. fig. 7a-b, revideret af MV og tegnet af Martin Holm Mogensen 2009. – Ground plans of the ruin of Christian IV's (†) Castle Chapel. a. Cellar. b. Ground-floor. North at the top.

dels rektangulære, 1 alen lange og 1 fod brede (62,8×31,4 cm). Hvis ikke man i stenhuggerboden ved Københavns Slot lå inde med så mange fliser, skulle han supplere med utilhuggede, så antallet blev fuldt.⁹

Bestillingen af fliser til kirkegulvet tyder på, at kirkerummets arkitektur nu nærmede sig sin færdiggørelse, og 30. jan. 1604, da kongen opholdt sig på slottet, bevilgede han 80 daler til Hans Barchmand for 'det murværk og arbejde' han nu i næsten to år efter den forrige bygmesters død havde udført på det nye kapel.⁹

Hermed synes hugningen og opmuringen af stengalleriet at være færdiggjort. I hvert fald kunne kongen allerede dagen efter slutte kontrakt med Barchmand ('Hans Borck'), der nu omtales som både bygmester og stenhugger, om udførelse af prædikestolen (s. 987).⁹ Året efter sluttedes der kontrakt om altertavlen (s. 984); men herefter tier

de bevarede kilder om det videre arbejde på kapellet. Regnskabsbelagt er således hverken stafferingen eller stukkaturarbejderne ('nogle stykker af gips'), der i lighed med altertavle og prædikestol var holdt uden for 1601-kontrakten. Det vides heller ikke, hvornår kirken blev taget i brug, endside indviet.⁴⁵

Kirken nævnes herefter først indirekte 1610 i forbindelse med arbejder på den lange korridor, som førte hertil fra de kongelige gemakker i sydflojen langs vestflojens gårdfacade.⁴⁶ I tiden 1613-14 gennemførtes en række arbejder, dels af inventarmæssig art (s. 988), dels etablering af to vindeltrapper, som har karakter af suppleringer. Trapperne udførtes dels af snedkerne Jens Christensen og Thomas Thomassen, dels af altertavlens mester Claus Lauritzen, der betegnedes som 'billedhugger, stenhugger og billedsnider', alle hjemmehørende i Kolding.⁴⁷

Fig. 21. Christian IV's forlængelse af vestfløjen med kirke, dansesal og tårn set fra nordvest. Foto Hugo Johannsen 2008. – *Christian IV's extension of the west wing, with Chapel, Great Hall and Tower, seen from the northwest.*

BYGNINGSBESKRIVELSE YDRE

Kirken og slottet. Som en skibsstævn skyder kirken og det monumentale Kæmpetårn sig frem mod slotssøen og bryder det firfløjede slots lukkede blok. Beslutningen om at forny vestfløjen med et mere storslået kirkerum end Christian III's kapel og hermed tillige give mulighed for en markant forøgelse af den ovenliggende dansesals længde, er virkeliggjort gennem en særdeles original løsning. Den indebar, at man forlængede vestfløjen i nordlig retning ud over slotsbankens bratte fald og anlagde usædvanlig kraftige fundamenter og substruktioner, således som det indirekte understregedes i kontrakten af 29. jan. 1598 (se ovf.). Af hensyn til kapellets hvælv og tårnoverbygningen blev nybyggeriets mure tillige anlagt i op til 3,2 meters tykkelse, dvs. mere end dobbelt så svære som de tilgrænsende fløje. Mod det ydre giver dette sig til kende i et ca. 145 cm bredt fremspring i sammenstødet med den middelalderlige del af vestfløjen (jf. fig. 7).

Foruden den ekstraordinære dimensionering af murene har man opført skrånende støttestykker ved foden af de udvendige mure: Tre (muligvis oprindelig fire) mod vest, tre mod nord og en i det fremspringende parti mod øst. Mod slotsgården, hvor terrænet ligger højere, stabiliseres murene tillige af nordfløjen.

Terrænforholdene muliggjorde desuden, at man kunne etablere hvælvede kælderrum i to stokværk: dels en kælder i hele kirkerummets udstrækning, dels en kortere og dybereliggende i fløjens nordende. Sidstnævnte, som ikke led skade ved tårnets sammenstyrtning, har separat adgang via et trappeløb fra nordfløjens kælder, mens den førstnævnte har trappenedgang fra slotsgården. Den nederste kælder benyttedes under Kalmar-krigen som fangekælder for svenske krigsfanger og kaldtes derfor 'den svenske kælder', mens kælderen under kirken indrettedes til arkiv og til opbevaring af mel.⁴⁸

Grænsen mellem kirken og den ovenliggende dansesal markeres af en svær kordongesims, hvorover murværket er trukket tilbage.

Materialer og teknik. Murene er opført af store, røde sten, lagt i krydsskifte. På soklen og de skrånende støttestykker er dette materiale suppleret med granitkvadre, som beskytter denne særlig udsatte del på den stejlt faldende slotsbanke. Granitbeklædningen afsluttes i niveau med vinduerne til den underste kælder og dækker desuden det udvendige trappeløb fra nordfløjen til kælderen. Det næstøverste skifte af granitsoklen er udstyret med skråkant, hvorover murværket er trukket tilbage. Det fremspringende hjørne ved den middelalderlige vestfløj er også fornedet sat med granitkvadre, der videreføres som en hjørnekæde. Tilsvarende kvadermarkering på nordsidens hjørner; men i ingen af tilfældene er hjørneforstærkningen ført helt op til kordongesimsen, som er fornyet i forbindelse med restaureringsarbejderne i 1930'erne.

Som det fremgår af ældre gengivelser (jf. fig. 1, 5 og 67) har murene stået pudsede og hvidtede for herigennem at skabe en helhed af et ofte ombygget og udvidet slot. Levn af denne dragt er delvis bevaret.

Kirkeportalen (fig. 23, 68). Adgangen til kirken sker gennem en prægtig sandstensportal, opsat på det polygonale trappetårn i hjørnet mellem vest- og nordfløj. Tårnet, hvis spindel af sandsten ødelagdes 1808, fik ved restaureringen i 1910'erne en trappe af egetømmer, overført fra Kunstammerbygningen i København. Trappen giver ikke blot adgang til kirken, men også til dansesalen, Kæmpetårnet og nordfløjens øvre stokværk. Dette forklarer antagelig også, bortset fra de religiøst farvede valgsprog, fraværet af en mere specifik kristen billedudsmykning, således som man bl.a. kender det fra Kronborgs og Frederiksborgs kirkeportaler.⁴⁹

Den doriske portals fremspringende kvadre prydes af en karakteristisk karvsnittsornamentik, der på bueåbningens slutsten suppleres af en løvemask. Topstykket, som flankeres af små pyramidespir, prydes af en våbentavle med kongens og dronningens kronede våbener for henholdsvis Danmark og Brandenburg. Hertil kommer på latin og tysk kongeparrets valgsprog og titler i reliefversaler. Således læses foroven over kongens våben RFP (Regna Firmat Pietas) og over

Fig. 22. Udsnit af Christian IV's forlængelse af vestfløjen med vestfacadens kirkevinduer set fra syd (s. 953). Foto Hugo Johannsen 2008. – *Part of Christian IV's extension of the west wing, with the chapel windows in the west facade, seen from the south.*

dronningens RMH/ DDHG (Regiere mich Herr durch deinen Heiligen Geist). Tilsvarende forinden CD4 KZD (Christian der 4 König zu Dänemark) og ACKZD (Anna Kathrine Königin zu Dänemark).

Såvel våbentavlen som de flankerende pilastre er forhuggede, en vandalisering, som skyldes, at den preussiske besættelsesmagt i 1864 fjernede tavlen med det brandenborgske våben for at lade den fotografere hos en lokal fotograf.⁵⁰

Fig. 23. Portal til trappetårnet ved Christian IV's slotskirke. Foto C. Irmert, Altona, o. 1864. – *Portal of the staircase tower for Christian IV's Castle Chapel.*

Vinduer. Kirken belyses af store kurvehanksbuede vinduer mod vest, nord og den fremspringende del mod øst. Hovedparten findes på vestsiden, hvor der er tre for neden og syv lidt mindre for oven, svarende til kirkens disposition med galleri i to stokværk. Også i den korte, fremspringende østside er indsat to vinduer over hinanden, mens nordsiden har åbnet sig i ét højt vindue.

INDRE

Rummet, der oprindeligt var en hvælvet gallerikirke med omløbende, toetages pulpitur på de tre sider bortset fra altervæggen mod nord, fremtræder i dag i en skikkelse, som dels afspejler ødelæggelsen ved branden 1808, dels inddragelsen i museet ved Inger og Johannes Exners restaurering 1977-80 (fig. 24, 25, 27) og endelig en række forskellige tiltag i den mellemliggende periode (s. 922, 982).

Rekonstruktionsgrundlag. Kirkerummets ødelæggelse er et stort og smerteligt tab, men væggenes mange bygningsspor udgør imidlertid et fast udgangspunkt, som tillader rekonstruktion af det ødelagte rums hovedtræk. Situationen rummer tillige enestående muligheder for at få kendskab til konstruktive detaljer, som ellers ville være skjulte.

Udgangspunktet for en rekonstruktion af det ødelagte kirkerum udgøres således først og fremmest af murværket med sporene af det forsvundne galleri, herunder dets tilslutning på nordvæggen, hvor sandstensleddene tillige er bevaret indmurede (fig. 13, 27, 29-32). Heraf fremgår både hoveddisposition, tværsnit og arkitektonisk dragt. Galleriets detaljer suppleres ydermere af de sandstensled, som lejlighedsvis er genfremdraget (s. 941). Endelig eksisterer der et materiale af tegninger fra tiden før branden. Sidstnævnte omfatter dog kun etageplaner (fig. 6b-c) og afgiver yderst få oplysninger, som ikke ville kunne udledes af murværk og bevarede bygningsdele. Tværtimod rummer sidstnævnte en række vigtige informationer, som supplerer og korrigerer de summariske tegninger.

Byggeriets etaper. Såvel i kælderen som i den herover liggende kirkesal viser murværket, at kir-

kens indre så at sige blev 'monteret' i en muret 'kasse', hvis vinduesåbninger allerede ved opførelsen indsattes i overensstemmelse med tegningen til galleriets disposition. Tilsvarende ses på rummets østre langvæg en halvtstens tilbagerykning af murflugten, svarende til gulvniveauet for galleriet, mens et tilsvarende spring i muren ikke genfindes på de øvrige vægge.

Alligevel er koordineringen ikke fuldstændig perfekt. Således beskæres vinduerne i kældarens nordvæg af det kurvehanksbuede tøndehvælv, som i øvrigt ved langsiderne hviler på falsede piller, svarende til galleriets fagdeling. Pillerne er indbyrdes forbundne med fladbuede stik, som ud for vinduerne viderefører disses bueslag.

I selve kirkerummet er galleriets nordende, som omtalt indmuret i væggen i kanaler, der sekundært blev udsparet i murværket. På samme måde ses, at galleriets forsvundne hvælv har hvilet på indhuggede forlæg, hvis tilpasning har voldt problemer (s. 968).

Grundplan. Stengalleriet, som skabte selve rummet, blev opmuret i 'råbygningen', hvis dimensioner andrager ca. 21×9,7 m. Det dannede en langstrakt sal med smalle gange på de tre sider, mens den fjerde mod nord, altervæggen, har åbnet sig i et højt vindue. Selve salen målte ca. 18×6 m og dannede således i planen tre kvadratiske fag, svarende til antallet af underetagens vinduer mod vest. I tværsnit er dispositionen tilsvarende enkel og klar, idet bredden af salen udgør ca. 6 m, mod ca. 2 m mellem galleriets forside og langsidernes vægge. Det vil sige et forhold som 1:3 (jf. fig. 28a).

Galleriet hvilede ifølge opmålingen 1740 (fig. 6b) på to rækker af seks fritstående piller ved langsiderne foruden en enkelt ved den søndre kortside mellem hjørnepillerne. Kompositionen af opstalten kan sammenlignes med gårdfacaden i et renæssancepalads, når man ser bort fra tilføjesen af hvælvet. Både Koldinghus-galleriet og paladsgårdens arkadegange er variationer over den romerske triumfbue og det såkaldte teatermotiv (Colosseum, Marcellusteateret); sidstnævnte kendetegnet af, at muren brydes af bueåbninger i flere stokværk med foranstillede søjler og gesimser. Karakteristisk er endvidere en rangfølge af søjleordener, begyndende med den doriske efterfulgt af

Fig. 24. Indre af Christian IV's (†)slotskirke set mod nord efter indretning til brug for Museet på Koldinghus 1977-80 (s. 982). Foto AM 2008. – *Interior of Christian IV's (†)Castle Chapel looking north, after its conversion for use by Museet på Koldinghus 1977-80.*

jonisk og korintisk. Søjlernes forkrøpning er derimod et kendetegn for triumfbuernes arkitektur.

Koldinghus-galleriet har haft to rækker af rundbuede åbninger, af hvilke den nedre var prydet med joniske halv søjler over højt postament, den øvre med korintiske. I modsætning til normen for det romerske teatermotiv var antallet af bueåbninger imidlertid fordoblet i den øvre række. Det fremgår af opmålingen før branden (jf. fig. 6c) og bekræftes af resterne på nordvæggen, hvor de korintiske halv søjlers højde er reduceret, svarende til åbningernes halve bredde. Denne disposition forklarer også øgningen af vestsidens vinduer fra tre i det nedre stokværk til syv i det øvre.

Den nedre buerække udgik, bortset fra hjørnerne, fra identiske piller, der mod salen prydedes af joniske halv søjler på fremspringende postamenter med profilerede fodstykker svarende til pillernes. Mod omgangene havde de et fremspring med

rundede hjørner som vederlag for omgangshvælvenes gjordbuer; derimod er vederlaget for arkadernes buer ikke bevaret; men det har formentlig været profileret med æggestavsfrise i lighed med forholdene i galleriets øvre buerække (jf. fig. 13b, 31). Bevaret er derimod en række af de klassisk profilerede buesten, som tilsammen dannede en halvcirkel (jf. fig. 17) på nær ca. 20 cm i toppen. Her har der utvivlsomt siddet en slutsten, som imidlertid ikke er påvist med sikkerhed. En fragmentarisk slutsten med løvemaske kan muligvis stamme herfra (fig. 39).

Bjælkeværket over den nedre buerække, hvis rige profilering fremgår af nordvæggenes bevarede led samt enkelte løsfund (jf. fig. 13, 37), har været forkrøppet over de joniske halv søjler. Det 'bærer' øvre omgangs brystværn, der kan sammenlignes med triumfbuernes attika. Fra denne del af galleriet er bevaret en række sandstensblokke (fig.

Fig. 25. Indre af Christian IV's (†)slotskirke set mod syd efter indretning til brug for Museet på Koldinghus 1977-80 (s. 982). Foto AM 2008. – *Interior of Christian IV's (†)Castle Chapel looking south, after its conversion for use by Museet på Koldinghus 1977-80.*

36), som har dannet fremspringende postamenter under den øvre rækkes søjler.

Pillerne i den øvre del af galleriet omfattede med sikkerhed to forskellige varianter (jf. fig. 28d), formentlig tre. De hvælbærende piller var bredest og prydedes af et pilasterfremspring bag den korintiske halvsøjle, således som det endnu ses på nordvæggen (jf. fig. 31). Den midterste pille mellem de hvælbærende havde derimod intet pilasterfremspring bag halvsøjlen, hvis korintiske kapitæl flankeredes af kragbånd, svarende til gavlvæggens. Et bevaret fragment (fig. 42) viser, at bredden af den glatte pille androg ca. 44 cm. Endelig var pillerne mellem tvillingebuerne næppe prydet af søjler, kun af kragbånd, mens bredden af hensyn til arkadebuerne må have været som de øvrige ikke-hvælbærende. Der synes dog ikke bevaret levn af disse piller. Eksempler på den øvre rækkes buesten er derimod i behold (fig. 63) og

viser, at slutstenene her var hugget i ét med en tilgrænsende buesten.

Spor af afbrudte mure på nord-, øst- og vestvæggen viser, at galleriet over hvælv har været videreført af støttemure, som både har tjent til forankring af galleriet og understøttelse af gulvbjælkerne under den store sal.

MATERIALER OG TEKNIK

Galleriet var udført af sandsten, til dels suppleret med tegl i pillernes ikke-ornamenterede dele. Dette fremgår af de bevarede rester ved tilslutningen til nordvæggen (jf. fig. 29, 31). Ifølge kildene (s. 947) indhentes både sandsten fra Bückeberge ved Weser og fra Gotland. Sandstensmaterialet omfatter dels grålige, dels mere brunlige sten, og af disse hidrører førstnævnte antagelig fra Gotland, sidstnævnte fra bruddene ved Weser.⁵¹

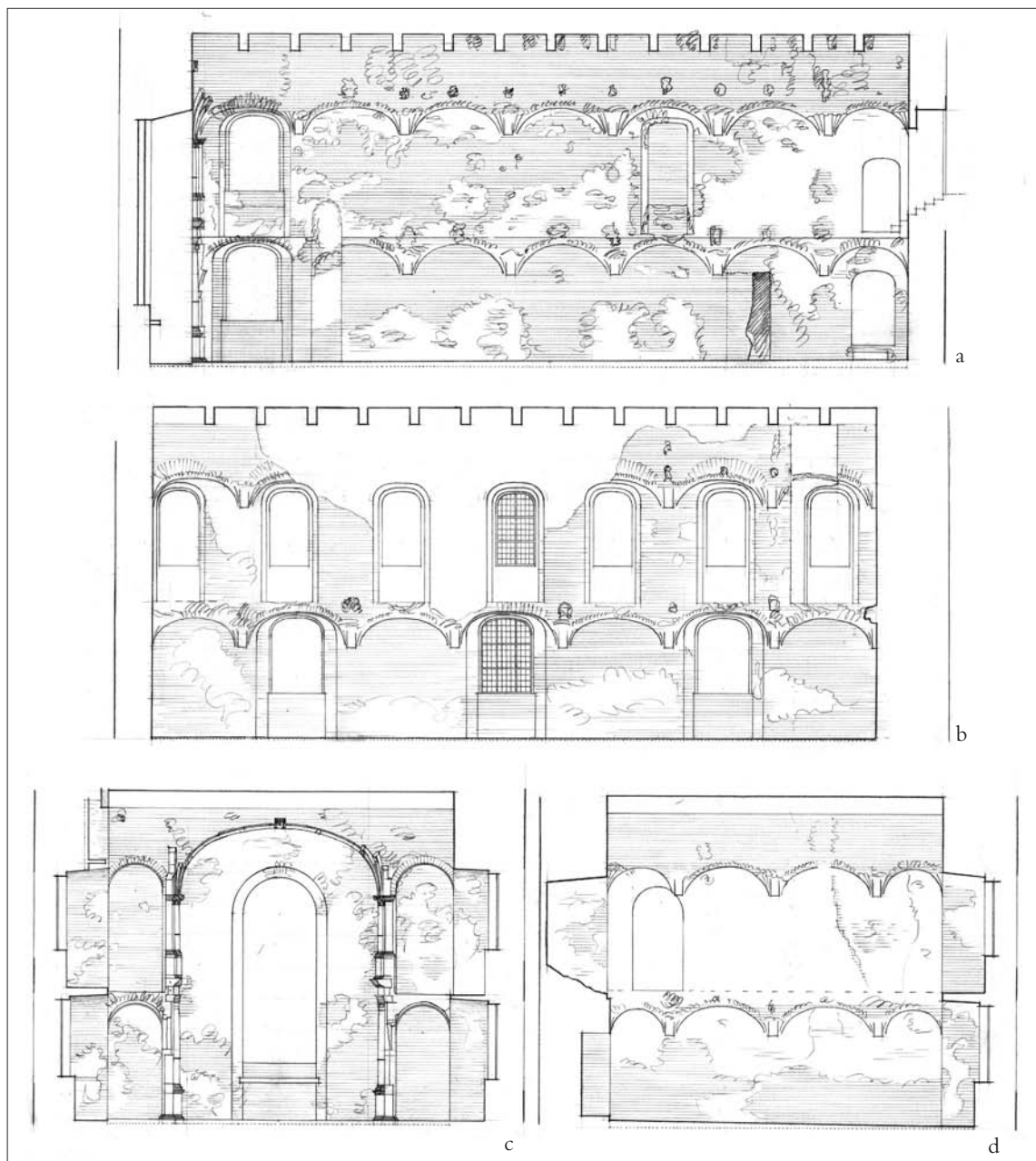

Fig. 26a-d. Facader af Christian IV's (†)slotskirke. a. Østre væg. b. Vestre væg. c. Nordre væg. d. Søndre væg. 1:300. Usigneret opmåling fra 1960'erne. Danmarks Kunstbibliotek. – *Facades of Christian IV's (†)Castle Chapel. a. East wall. b. West wall. c. North wall. d. South wall.*

Teglen er hovedsagelig store, røde sten i munkestensformat (25–27×11–13×8–8,5 cm); men til hvælvkapperne og gulvbelægning ses benyttet en mindre, ligeledes rødlig sten, 18×9×4,5 cm, de såkaldte hollandske mopper.

Behandlingen af sandstenen viser en variation i detaljer, som muligvis afspejler varierende praksis hos de enkelte stenhuggere. Eksempler herpå ses i beslagværksornamentikken, hvor bundfladerne oftest er kendetegnet ved en

Fig. 27. Ruinen af Christian IV's slotskirke og dansesal set mod nordvest. Foto Hude 1909. – *The ruin of Christian IV's Castle Chapel and Great Hall looking northwest.*

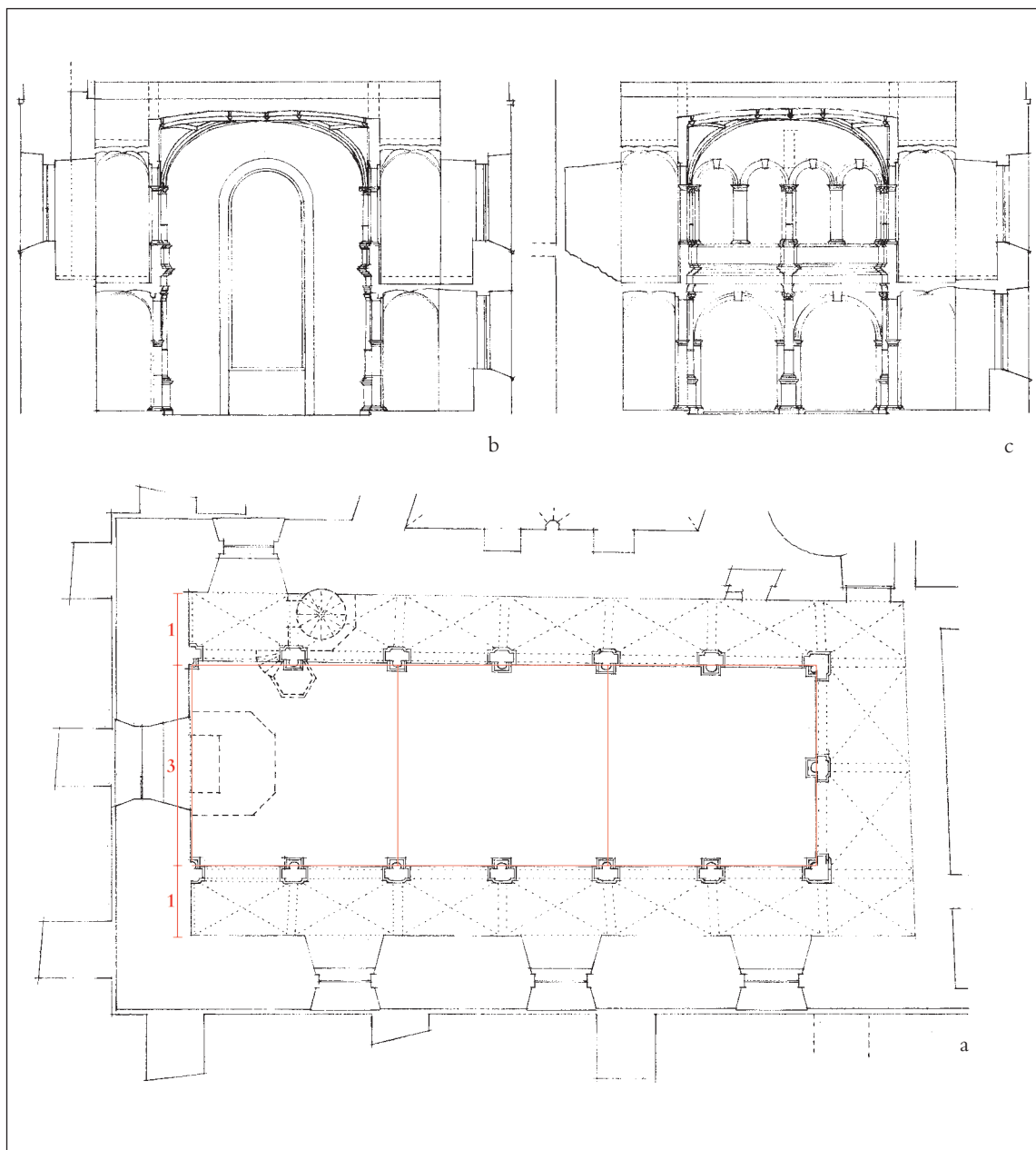

Fig. 28a–c. Rekonstruktion af Christian IV's slotskirke. a. Stueplan med proportionsanalyse ved Hugo Johanssen (s. 953). b. Tværsnit mod nord. c. Tværsnit mod syd. 1:300. Tegnet af Kaj Gottlob 1969. Danmarks Kunstbibliotek. – *Reconstruction of Christian IV's Castle Chapel. a. Plan of ground floor with analysis of proportions. b. Cross-section looking north. c. Cross-section looking south.*

prikhugning, mens selve ornamentet kan være glat eller forsynet med en skurering (jf. fig. 30, 34–36). Der er dog også eksempler på, at de usmykkede sider snart er glatte, snart skurerede (jf. fig. 42).

Hvad angår samlingen af de enkelte led, er endefladerne af svikler og buesten forsynet med indhuggede kanaler (jf. fig. 34b), beregnet til udstøbning med bly for at hindre forskydninger mellem de enkelte dele. Endvidere bemærkes på

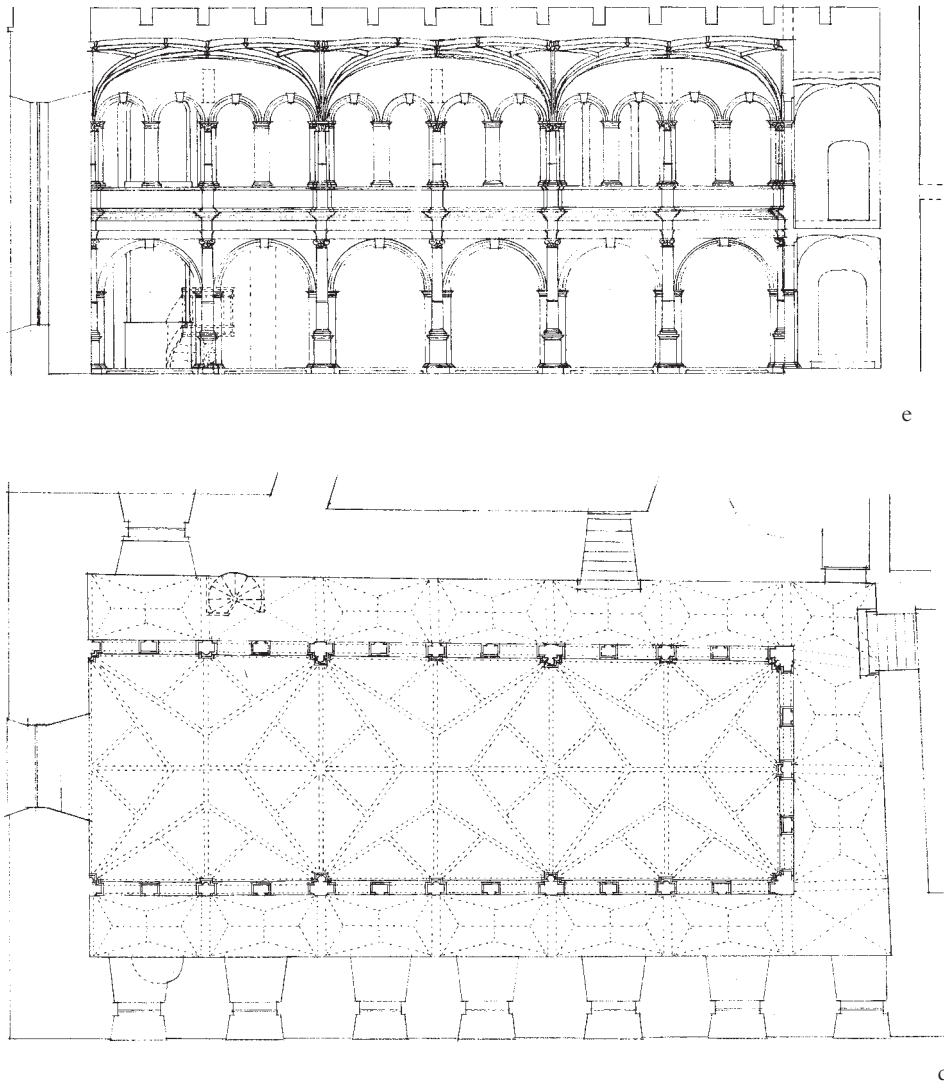

Fig. 28d-e. Rekonstruktion af Christian IV's slotskirke. d. Galleriplan. e. Længdesnit mod øst. 1:300. Tegnet af Kaj Gottlob 1969. Danmarks Kunstbibliotek. – *Reconstruction of Christian IV's Castle Chapel. d. Plan of gallery. e. Longitudinal section looking east.*

flere blokke og søjleskafter en firkantet fordybning i oversiden til indsætning af en metaldorn. Jernankre har også været benyttet til stabilisering af galleriet i forhold til ydermurene. Således ses i østre langmur umiddelbart over øvre omgangs

gjordbuer flere rustne ankre, som stikker ud af muren (jf. fig. 24). Udmurede bjælkehuller over nedre omgangs hvælv, ligeledes i øst, kan have rummet ankre af træ med en tilsvarende funktion. I vangerne af det store nordvindue ses i

gulvhøjde rester af en svær ankerbjælke, indlagt i murlivet under opførelsen. De teglmurede dele af galleriet har været overtrukket med et stedvis bevaret pudslag for at binde tegl og sandsten sammen til en helhed, der formentlig efterfølgende er hvidtet og stafferet.

Foruden puds og staffing har galleriet i lighed med hvælvkapperne (s. 968) været udsmykket med *stukkaturer*. Det fremgår indirekte af 1601-kontrakten (s. 947), som bl.a. understreger, at 'nogle stykker af gibbs' (d.e. af stuk) skal holdes uden for aftalen. Bortset fra hvælvudsmykningen må man formode, at der var tale om de syv statuetter (se ndf.), som opstilledes på konsoller i skjoldbuefelterne.

ORNAMENTIK, FIGURER OG INDSKRIFTER

Gallerifacaderne har prænget med en rigt varieret udsmykning, hvis betydningsbærende del (figurer og indskrifter) nu kun kendes i meget begrænset omfang, mens de bevarede rester af den rent ornamentale dekoration giver et mere dækkende indtryk, idet denne del formentlig har været gentaget fag for fag.

Ornamentikken omfatter både klassisk-arkitektoniske og mere renæssanceprægede dekorationsformer. Detaljerne fremgår af illustrationerne, men det skal understreges, at det klassisk-antikke repertoire, som det ses i søjlestillingerne med ba-

Fig. 29–30. 29. Rester af galleriets vestre langside, indmuret i nordmuren af Christian IV's (†)slotkirke, sml. fig. 13a, 27 (s. 953). 30. Søjlepostament fornedden på galleriets vestre langside sml. fig. 13a, 16 (s. 961). Foto AM 2008. – 29. Remains of the long west side of the gallery, incorporated in the north wall of Christian IV's (†)Castle Chapel, cf. figs. 13a, 27. 30. Pedestal of the pillar in the lower part of the long west side of the gallery, incorporated in the north wall of Christian IV's (†)Castle Chapel, cf. figs. 13a, 16.

Fig. 31-32. 31. Rester af galleriets østre langside samt ansats til hvælv, indmuret i nordmuren af Christian IV's (†)slotskirke, sml. fig. 13b (s. 953). 32. Detalje. Foto AM 2008. – 31. *Remains of the long east side of the gallery with rudiments of a vault, incorporated in the north wall of Christian IV's (†)Castle Chapel, cf. fig. 13b.* 32. *Detail.*

ser og kapitæler, arkivolter og gesimser (fig. 17-19, 34, 37), viser en høj grad af overensstemmelse med de antikke forbilleder, som man kendte dem gennem litteraturen (s. 972).⁵²

De 'moderne' ornamentale varianter, som først og fremmest omfatter det yndede beslagværk, er utvivlsomt den 'forsiring', der nævnes i 1601-kontrakten (s. 947). Beslagværksornamentikken med diamantbosser, hvirvelrosetter og forskellige planteornamenter er især benyttet til at fremhæve søjlernes prydbælter (fig. 13a, 29) og arkivolternes undersider (fig. 34-35). Prydbælterne på omgangens kortintiske søjler er desuden fremhævet med løvemasker og fantasihoveder, indrammet af gardiner (jf. fig. 13b, 45). Søjlernes postamentfremspring har ligeledes beslagværk på kortsiderne (jf. fig. 30, 36), mens facaderne på de ko-

rintiske søjlers postamenter smykkes af rulleværk med frugtophæng (fig. 36). Ingen af de joniske søjlers postamenter er derimod bevaret, bortset fra nordvæggens 'halve' facader. De smykkes af mandshoveder i profil (fig. 30, 64), måske en karikerende 'håndværker'-signatur.

Et bevaret fragment (fig. 63) viser, at slutstene i den øvre buerække smykkedes af diademhoveder, mens det er uvist, hvorledes dette led har været fremhævet for de nedre buers vedkommende. Et fragment af en løvemasker (fig. 39) kan muligvis være levn heraf. Hovedgesimsens frise-fremspring over de joniske søjler, som ses bevaret på nordvæggen og i et enkelt løsfund (jf. fig. 13a, 38), prydes af kerubhoveder på facaden, mens de flankerende sider har frugtophæng. Brystværket har som beskrevet været delt af søjlernes posta-

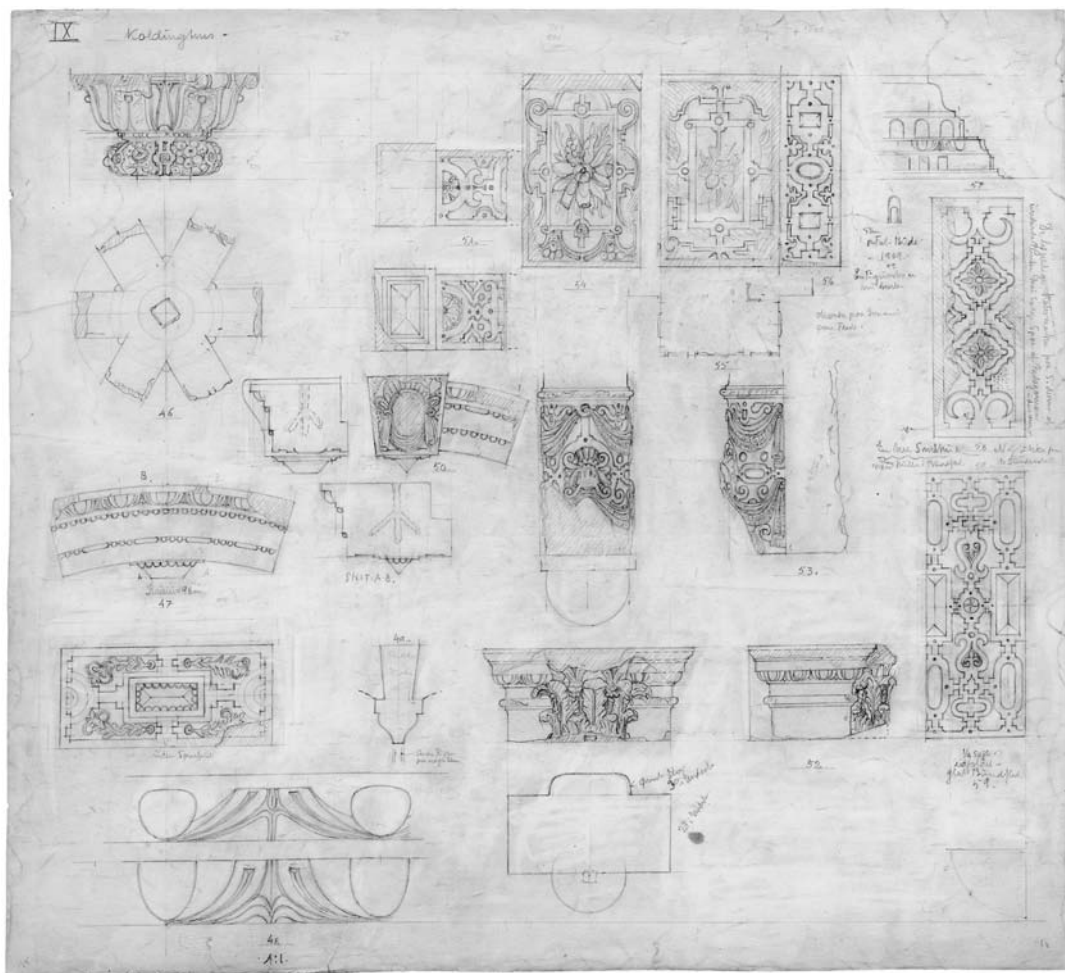

Fig. 33. Blad med opmåling af fragmenter fra galleriet i Christian IV's (†)slotskirke (s. 960 f.). 1:20. Charles Christensen o. 1955. – Sheet with drawing of fragments from the gallery in Christian IV's (†)Castle Chapel.

mentfremspring, men hvorledes det har været udsmykket herimellem, fremgår ikke, idet ingen af stenfragmenterne med sikkerhed har kunnet placeres her.

Figurudsmykning. En række stenfragmenter, som ikke tidligere har været inddraget og heller ikke optræder i fortegnelserne, viser, at buesviklerne under hovedgesimsen har været prydet af figurrelieffer i pagt med traditionen fra triumfbuearkitekturen. Af galleriets 28 svikkelrelieffer er med sikkerhed påvist fire fragmenter, mens tre yderligere fragmenter af figurrelieffer ikke med sikkerhed kan henføres til galleriet.⁵³ De nævnte fire fragmenter har bevaret dele af den krum-

mede side og til dels af den lodrette afgrænsning. Fælles er endvidere en tykkelse på 9 cm fra regnet det fremspringende relief.⁵⁴

Af de nævnte fragmenter kan kun ét motivisk identificeres med sikkerhed. Det måler nu 44×52 cm og viser underkroppen af en siddende kvinde med et lam (fig. 44), hvilende i skødet. Der er formentlig tale om Tålmodigheden (Patientia).

Et andet, mere fragmentarisk og nedbrudt stykke, 46×34 cm, viser ligeledes de nedre dele af en kvindefigur (fig. 43), hvis ene hånd fatter om et skaft, formentlig enten tilhørende et sværd eller et spejl. Der har således snarest været tale om en

Fig. 34a-b. Buesten fra underetagen af galleriet i Christian IV's (†)slotskirke, sml. fig. 17. a. Forside. b. Underside og endeeflade med kanaler til udstøbning af blyankre (s. 958). Lapidarium på Koldinghus. Foto AM 2008. – *Arch stone from the lower storey of the gallery in Christian IV's (†)Castle Chapel, cf. fig. 17. a. Front. b. Underside and end surface, with channels for casting lead anchors.*

Fig. 35a-b. Buesten fra underetagen af galleriet i Christian IV's (†)slotskirke, sml. fig. 17. a. Forside. b. Underside (s. 954). Lapidarium på Koldinghus. Foto AM 2008. – *Arch stone from the lower storey of the gallery in Christian IV's (†)Castle Chapel, cf. fig. 17. a. Front. b. Underside.*

Fig. 36-37. 36. Forkroppet postament fra overetagen af galleriet i Christian IV's (†)slotskirke, sml. fig. 32 (s. 954). 37. Fragment af gesims fra galleriet i Christian IV's (†)slotskirke, sml. fig. 32 (s. 954). Lapidarium på Koldinghus. Foto AM 2008. – 36. *Fragment of pedestal with protusion from the upper storey of the gallery in Christian IV's (†)Castle Chapel, cf. fig. 32. 37. Fragment of entablature from the gallery in Christian IV's (†)Castle Chapel, cf. fig. 32.*

fremstilling af enten Retfærd (Justitia) eller Klogskab (Prudentia).

Det tredje fragment, 44×21 cm, viser levn af en figur med løftet højre arm, stjerneformet skulderplade og fjer fra en forsvundet hovedbeklædning (fig. 46), mens det fjerde, 34×22 cm, blot omfatter dele af ben og klædebon fra en siddende figur.

Ud over stenfragmenterne omtales i forbindelse med Frederik IV's restaurering istandsættelse af en 'Adam og Eva' (s. 978), som kan have været fremstillet enten i sviklerne eller på prædikestolen.

Foruden svikkelreliefferne har galleriets syv skjoldbuefelter under hvælvet været smykket af figurer, forestillende Kristus, de fire evangelister og apostelfyrsterne Peter og Paulus, stående på konsoller. Figurerne kendes kun fra Udde Haars manuskript 1726 (jf. fig. 54a-g) og har antagelig været af stuk. *Østre langside* (fra nord mod syd): Markus med løve, Kristus, verdensfrelseren med globus, og Lukas med okse. *Søndre kortside*: Paulus med sværd. *Vestre langside* (fra syd mod nord): Johannes med ørn, Peter med nøgle og Mattæus med engel.

Indskrifter. Ud over figurer har gallerifacaderne og skjoldbuefelterne været forsynet med indskrifter, hvis omfang og tekst dog kun lader sig rekonstruere i begrænset omfang. For galleriets vedkommende fremgår det af to bevarede sandstensfragmenter, at frisen har været fremhævet med bibelcitater på dansk, mens der mangler sikre vidnesbyrd om eventuel udsmykning af brystværket (jf. fig. 14-16), som det kendes fra Frederiksborg Slotskirke. Endelig viser Udde Haars forslag (1726) til en restaurering af indskrifter på skjoldbuefelterne omkring frifigurerne (s. 979), at her har været yderligere bibelcitater samt digteriske parafraser – dog på latin.

De to ovennævnte fragmenter måler 22 cm i højden, svarende til frisens dimensioner. Indskrifterne er i to linjer og hugget som let skråtstillede reliefversaler på glat bund. De indrammes foroven og forneden af en smal liste, mens ingen lodret afgrænsning er bevaret. På det største stykke (fig. 40), ca. 22×80×15 cm, har man citeret Davids 119. salme, vers 72: »[Din munds lov er mig kiere] end mange/ [tusinde stykker guld och

sø]lf. Psal. 11[9]«. ⁵⁵ På det mindre, som ikke har kunnet identificeres (fig. 41), ca. 19,5×30,5×12 cm, læses: »...d(?)et(?).../ lifve...«.

De latinske indskrifter i hovedhvælvets syv skjoldbuefelter var tilsyneladende malede, men forud for restaureringen 1726 så medtagne, at kun ganske lidt kunne identificeres med sikkerhed (jf. s. 979). Det drejede sig om kommentarer til følgende figurer: 1) *Evangelisten Markus* (østsidens 1. skjoldbuefelt fra nord, jf. fig. 54a): »Parate [Viam/ Domini et/ facite Semitas/ rejus rectas/] Marc. 1« (Ban Herrens vej, gør hans stier jævne. Mark. 1,3). 2) *Evangelisten Lukas* (østsidens 3. skjoldbuefelt fra nord, jf. fig. 54c): »Domine doce/ nos Orare« (Herre, lær os at bede. Luk. 11,1). 3) *Evangelisten Johannes* (vestsidens 1. skjoldbuefelt fra syd, jf. fig. 54e): »Sanctus/ Dominus/ Deus Zebaoth/ [Es. VI]« (Hellig er Gud, Hærskarers Herre. Es. 6,3). 4) *Evangelisten Mattæus* (vestsidens 3. skjoldbuefelt fra syd, jf. fig. 54g): »Coelum et Terra/ Transibunt, Verba/ autem tua ma=/ nebunt. [Matth. XXIV]« (Himmel og jord skal forgå, men dine ord skal bestå. Matt. 24,35).

Stensamlingen rummer ydermere et fragment af en skrifttavle af sandsten (fig. 61), som ganske vist ikke med sikkerhed kan anbringes i galleriet, men alligevel i kraft af tekst og billedudsmykning bør nævnes her. ⁵⁶ Stenen, hvis højre del er afbrækket, måler 26×57,5×11 cm. Den viser en kartouche, som holdes af en putto, og prydes af et kerubhovede. I skriftfeltet danner to linjer af reliefversaler følgende hymne: »Wer got vertrav[t]/ hat wolgebav[t]« (den, som stoler på Gud, har bygget godt). ⁵⁷

HVÆLV

Selve kirkesalen har været dækket af tre kvadratiske hvælvfag, mens der i langsidernes gallerier, både forneden og foroven, har været det dobbelte antal, altså seks i hver side. Den søndre kortsides gallerietage havde to hvælvfag i hver etage (fire med hjørnefagene).

I lighed med galleriet lader hovedtrækkene i de ødelagte hvælv sig rekonstruere ud fra væggenes bevarede levn, suppleret med en række løsfund. Det fremgår heraf, at *kirkesalens tre hvælvfag* har

Fig. 38–39. 38. Kerubhovede. Forkrøpning fra gallerifrisen i Christian IV's (†)slotskirke, sml. fig. 13a, 31 (s. 961). 39. Løvmask. Muligvis fragment af slutsten fra galleriet i Christian IV's (†)slotskirke (s. 954). Lapidarium på Koldinghus. Foto AM 2008. – 38. *Cherub's head. Sculpted protusion from the gallery frieze in Christian IV's (†) Castle Chapel, cf. figs. 13a, 31.* 39. *Lion mask. Possibly fragment of keystone from the gallery in Christian IV's (†) Castle Chapel.*

Fig. 40–41. Fragmenter af bibelindskrifter fra gallerifrisen i Christian IV's (†)slotskirke (s. 964). Lapidarium på Koldinghus. Foto AM 2008 og Hugo Johannsen 2009. – *Fragments of biblical inscriptions from the gallery frieze in Christian IV's (†) Castle Chapel.*

Fig. 42a–b. Fragment af pille med korintisk kapitæl fra overetagen af galleriet i Christian IV's (†)slotskirke. a. For-side. b. Bagside. (s. 955), Lapidarium på Koldinghus. Foto Hugo Johannsen 2009. – *Fragment of pillar with Corinthian capital from the upper storey of the gallery in Christian IV's (†) Castle Chapel. a. Front. b. Rear.*

Fig. 43–44. 43. Retfærdighed (Justitia) eller Klogskab (Prudentia). Fragment af svikelrelief fra galleriet i Christian IV's (†) slotskirke (s. 962). 44. Tålmodighed (Patientia). Fragment af svikelrelief fra galleriet i Christian IV's (†) slotskirke (s. 962). Lapidarium på Koldinghus. Foto AM 2008. — 43. *Justice or Prudence. Fragment of spandrel-relief from the gallery in Christian IV's (†) Castle Chapel.* 44. *Patience. Fragment of spandrel-relief from the gallery in Christian IV's (†) Castle Chapel.*

Fig. 45–46. 45. Fragment af halvøjle fra overetagen af galleriet i Christian IV's (†) slotskirke, sml. fig. 13b (s. 961). 46. Uidentificeret fragment af svikelrelief fra galleriet i Christian IV's (†) slotskirke (s. 964). Lapidarium på Koldinghus. Foto AM 2008. — 45. *Fragment of half-column from the upper storey of the gallery in Christian IV's (†) Castle Chapel, cf. fig. 13b.* 46. *Unidentified fragment of spandrel-relief from the gallery in Christian IV's (†) Castle Chapel.*

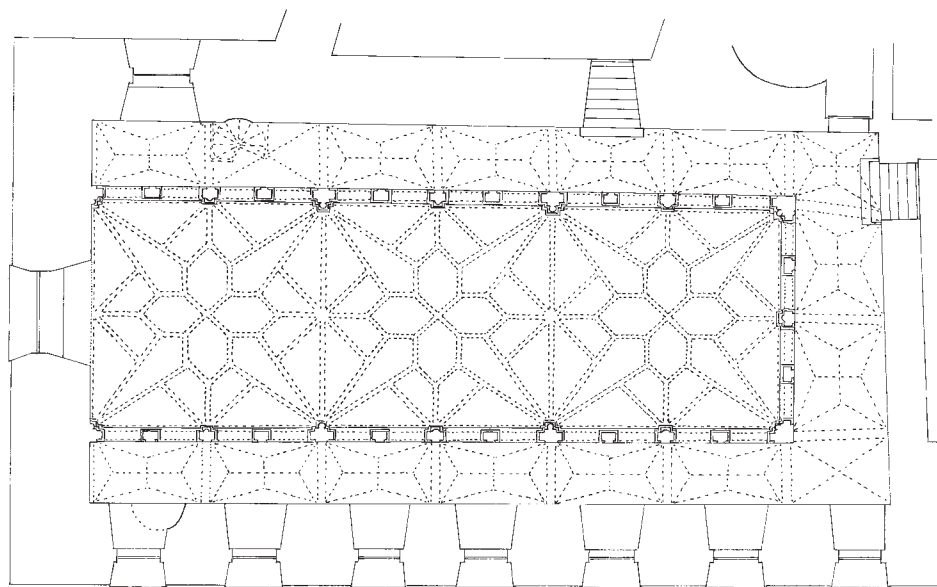

Fig. 47. Rekonstruktion af galleriplan af Christian IV's slotskirke. 1:300. Alternativ til fig. 28d, tegnet af Martin Holm Mogensen 2009. – *Reconstruction of plan of gallery of Christian IV's Castle Chapel. 1:600. Alternative to fig. 28d.*

haft sandstensribber (jf. fig. 13b, 31), med teglmurede kapper imellem. Den bevarede skjoldbue på nordvæggen (jf. fig. 27) har kurvehanksbuet forløb, og den beskedne krumning af stensamlings skjoldbuesten viser tillige, at skjoldbuerne langs galleriet har haft samme forløb og udstrækning. Endelig bekræfter Udde Haars tegninger af kirkesalens syv billed- og tekstsmykkede skjoldbuefelter (tre på hver langsideside og et på søndre kortsideside) (fig. 54a–g), at kirkesalen var overdækket af tre kvadratiske fag, ikke af seks tværrektangulære som de ældre rekonstruktioner viser (jf. fig. 14–16). Antallet af vinduer på kirkens vestsideside (tre forneden og syv foroven) kan endvidere opfattes som genklang af hvælvstrukturen med de tre store midterhvælv flankeret af seks (syv med hjørnefaget) i galleriets omgang.

Ribberne (jf. fig. 33) har pærestavformet profil og kileformede nakker, hvis højde på ca. 15 cm svarer til kappernes teglsten. Ribberne udgik fra vederlagsblokke (jf. fig. 27, 31), som dels er bevaret på plads over nordvæggens halvpiller, dels repræsenteret ved et enkelt løsfund (fig. 48). Fra blokkene over nordvæggens piller udgår to rib-

ber og to skjoldbuer, mens den 'løse' blok omfatter begyndelsen til fem ribber mellem ansatser til skjoldbuer. Endelig ses i toppen af nordvæggens skjoldbue en blok med ansats til tre ribber, hvorunder et nu stærkt eroderet ornament. Endefladerne af den nævnte ansats er forsynet med kanaler til udstøbning med bly.

En rekonstruktion af ribbemønsteret på dette grundlag viser, at der har været tale om et *stjernehvælv*, om end dets præcise udformning ikke kan fastslås med sikkerhed. Oplysningen om, at der 1726 leveredes 74 træskårne knopper til opsætning på hvælv (s. 978), viser imidlertid, at sammenstøddene mellem de enkelte ribbeforløb må have været fremhævet med ornamenter, antagelig af stuk, som skulle genskabes ved Frederik IV's restaurering. Med antallet 74 som udgangspunkt synes et stjernemønster som det i Frederiksborg Slotskirke benyttede at være den mest nærliggende mulighed (sml. fig. 28d og 47).

Rester af de nedbrudte hvælv i galleriets omgang viser, at de helstenstykke kapper hvilede på forlæg, sekundært indhugget i rummets vægge, mens de enkelte fag adskiltes af helstensbrede

Fig. 48. Vederlagsblok fra hvælv over Christian IV's (†)slotskirke (s. 967). Lapidarium på Koldinghus. Foto AM 2008. – *Springer from vault above Christian IV's (†)Castle Chapel.*

gjordbuer. Ved tilslutningen på nordvæggen er der indhugget helstenstykke, let fremspringende skjoldbuer, i hvis endeflader kapperne har hvilet i en indhugget fals (jf. fig. 29).

I underetagen var formen enkle krydshvælv med skarpe grater, mens der i omgangene foroven ses en fordobling af graterne, svarende til et stjernhvælv (jf. fig. 28d).

Det er tydeligt, at koordineringen af hvælvene i galleriets omgange og vinduesåbningerne har voldt vanskeligheder. Således har de kurvehanksbuede stik til den øvre række vinduer siddet for højt til, at man i lighed med forholdene forneden kunne indhugge en rende til kappernes vederlag. Derfor har man set sig nødsaget til at underfange de oprindelige stik med et laveresiddende, hvori hvælvvederlaget kunne indhugges (jf. fig. 27).

Stukdekoration. Som nævnt i kontrakten 1601 (s. 947) var det forudset, at stenhuggerarbejdet skulle suppleres med stukaturer ('nogle stykker gibbs'). Der sigtedes hermed antagelig til skjoldbuefeltternes figurer (s. 964); men også hvælvkapperne, i hvert fald over selve kirkesalen, har haft en udsmykning med stukaturer. Rester heraf var endnu synlige 1876 (jf. fig. 13b) på de bevarede kappeflige ved nordvæggen, hvor de viste rankeornamentik. Tilsvarende kendes fra Frederiksborg Slotskirke, hvor de større kappepartier var udfyldt med kartoucher

og englefigurer.⁵⁸ Der er ingen spor af stukaturer på omgangenes hvælv, hvoraf kun de pudsede og hvidtede rester af kapperne nærmest væggene er bevaret. Det forekommer dog sandsynligt, at også disse hvælv har haft en ornamentik i stuk.

STAFFERING

Både galleriet og hvælvet har utvivlsomt fremtrådt med en staffing med guld og forskellige farver, svarende til den 1726 fornyede (s. 979). Heraf er dog intet bevaret, kun vægfladernes hvidtede puds vidner i dag om rummets farveholdning.

GULVE

Kun få rester af oprindelige gulve er bevaret; men hovedtrækkene kan alligevel rekonstrueres ud fra disse levn og de oprindelige kilder. Underetagens gulv kendetegnedes ved, at det i selve kirkesalen var forsænket ca. 14 cm i forhold til omgangene (jf. fig. 13a), således som det også er genskabt i dag. Bestillingen af 1600 sorte og hvide marmorfliser har været beregnet til kirkesalens gulv og viser, at den fornemme beklædning, hvis rester bortauktioneredes 1809 (s. 981), har været mønsterlagt.

I omgangene har gulvbeklædningen været af røde teglfliser, som endnu delvis ligger på plads over rester af hvælvet i sydvesthjørnet. De kvadratiske fliser, 21×21×4 cm, ses her at være lagt i en udstøbning over hvælvkapperne. I de dybe vinduesnicher ud for den øvre omgangs sydside har man i stedet benyttet samme små sten ('hollandske mopper'), 18×9×4,5 cm, som i hvælvkapperne, lagt i kvadratmønster (jf. fig. 49). Ved en delvis optagning af underetagens asfaltgulv 1968 påtraf man i nordenden af østre omgang et flise-gulv, formentlig svarende til de øvre omganges.

DØRE OG TRAPPER

Adgangsforholdene til kirken lader sig i hovedtrækkene rekonstruere, omend detailformerne kun undtagelsesvis er bevaret i oprindelig skikkelse. Både de eksterne døre til kirken og dens

interne trapper har skullet varetage kommunikationen udadtil og indadtil mellem fløjene samt en række mere specifikke funktioner.

Døre. Adgangen til kirkens *underetage* fra slotsgården sker nu som tidligere gennem en kurvehanksbuet dør, der fra det nordvestre trappetårn åbner sig mod omgangens sydøstre hvælvfag, der ligger to trin lavere.

I det nærmest tilgrænsende fag (østre omgangs 2. fag fra syd) ses en (†)døråbning mod kirken, der har været blændet med en nu delvis fjernet halvstens mur. Sporene i murværket viser, at den har været vandret afdækket af en bjælke, mens der i selve murlivet har været et bræddeloft, som har efterladt aftryk i mørtelen. Den atypiske udformning gælder ydermere vangerne, som ikke står vinkelret på indre murflugt, men skråner udad i sydøstlig retning svarende til slottets nordfløj, med hvis gårdfacade dørens nordre vange flugter.

Fig. 49. Gulvbelægning i vinduesniche ud for vestsidens overetage i Christian IV's (†)slotkirke (s. 968). Foto Hugo Johannsen 2009. – *Paving in the window niche at the level of the upper storey of the west side of Christian IV's (†)Castle Chapel.*

Formålet med denne dør er uvist. Den er opgivet inden opførelsen af trappetårnet, hvis murværk blokerer dens ydre åbning, og enten er der tale om en midlertidig arbejdsdør(?) eller også har man oprindelig påtænkt et anderledes udformet trappetårn.

Til kirkens *overetage* har der været tre eksterne adgange (jf. fig. 28d), af hvilke de to fortsat er i brug. Den ene er en kurvehanksbuet åbning, som giver adgang fra hjørnetårnets vindeltrappe. Oprindelig var den højere at dømme efter et kurvehanksbuet helstensstik, som ses over døren. Den anden dør er i sydvæggen af samme fag og giver nu adgang til museets bibliotekssal, som ligger højere end gulvet i kirkens overetage. Døren er utvivlsomt ændret, men der har også oprindelig været en dør på dette sted af hensyn til kommunikationen med de kongelige gemakker i sydfløjen. Således omtales 1610 i forbindelse med indretning af nye kamre i vestfløjen 'en lang afskilt kirkegang til kgl. maj og dronningen langs uden for samme kamre til den nye kirke'. Endvidere udførte tømreren, Niels Widdesen, 'en ny trappe af egetømmer, som nedgår af forbemelte kgl. gang og i den nye kirke'.⁵⁹ Endelig har der været en dør mellem nordfløjen og den østre omgang. Således ses i 3. fag fra syd en høj, fladbuet dør med smigede karmsider, som står blændet ved åbningen mod nordfløjen. I sin nuværende skikkelse hidrører den antagelig fra Frederik IV's fornyelse i 1720'erne, men rester af et rulskiftestik over dørens nordre del stammer givetvis fra den oprindelige dør.

Trapper. Kirken har haft mindst to indvendige trapper, som begge har efterladt sig tydelige spor i murværket. Den ene fandtes i østre omgangs 6. fag fra syd og var endnu i brug 1740 (jf. fig. 6b-c). Den var da indrettet i et muret trappehus og havde trin af sandsten, hvoraf et endnu ses bevaret i gulvet ved den sekundært indhuggede cylinderrunding i væggen. Grundplanen viser, at trappen forneden udmundede tæt ved prædikestolsopgangen; trappen blev formentlig hovedsagelig benyttet af præsten.

Resterne af den anden trappe ses nordligst i overetagen af vestre omgang, hvor den har afsat sig spor i skikkelse af en runding, som er indhugget i vinduets søndre side og herover videreført

til dansesalen (jf. fig. 26b, 28d). Dette harmonerer med inventariet 1643, hvori det hedder, at der 'ved den vestre side af kirken fandtes en ny vindeltrappe op til den lange sal og var muren derved udbrækket'.⁶⁰ Den indmurede runding viser i modsætning til prædikestolstrappen ingen spor af trinnene, som antagelig har været af træ. Trappen må senest være nedlagt i forbindelse med Frederik IV's fornyelse af slottet (jf. fig. 6c).⁶¹

Den ovennævnte besigtigelse omtaler imidlertid foruden den nye trappe til dansesalen yderligere to vindeltrapper: 'stenvindeltrappen oven i kirken og trævindeltrappen neden i kirken', det vil sige henholdsvis ved alteret i nord og søndre kortside.⁶² Prædikestolstrappens materiale bekræfter denne tolkning, mens trævindeltrappen tilsyneladende ikke har efterladt sig spor. Der er antagelig tale om den trævindeltrappe, som Claus Lauritzen fik betaling for 1614, og som Christoffer Treutiger 'stafferede, anstrøg og ferniserede' i forbindelse med en række ændringer af kirkens møblering på dette tidspunkt (se stolestader og lukkede stole s. 988).⁶³ Otto Norn opfattede dem som prædikestolstrappen,⁶⁴ men dette modsiges af materialet. Den skal muligvis ses i sammenhæng med indretningen af en ny kongestol, hvis placering dog heller ikke er indiskutabel.

SAMMENFATNING

Arkitektur. Christian IV's kirke på Koldinghus følger sig ind i den lange række af slotskapeller, som Nordeuropas protestantiske fyrster lod indrette på deres residenslotte efter den lutherske reformation. Prototypen for de fleste af disse kirkerum var kapellet på Schloss Hartenfels i Torgau, indviet af Luther 15. okt. 1544.²³ Torgau-kapellet er en salskirke uden selvstændigt korafsnit, som strækker sig gennem flere etager i slottets nordfløj. Kendetegnende for selv rummet er desuden et omløbende galleri i flere stokværk, som tillader et stort antal kirkegængere at forsamles omkring ordets forkyndelse fra prædikestolen, ophængt midt på galleriets ene langside lige over for indgangsdøren fra slotsgården. Galleriet åbner ydermere mulighed for en hierarkisk opdeling af menigheden med kurfyrsten og hans familie på en ophøjet

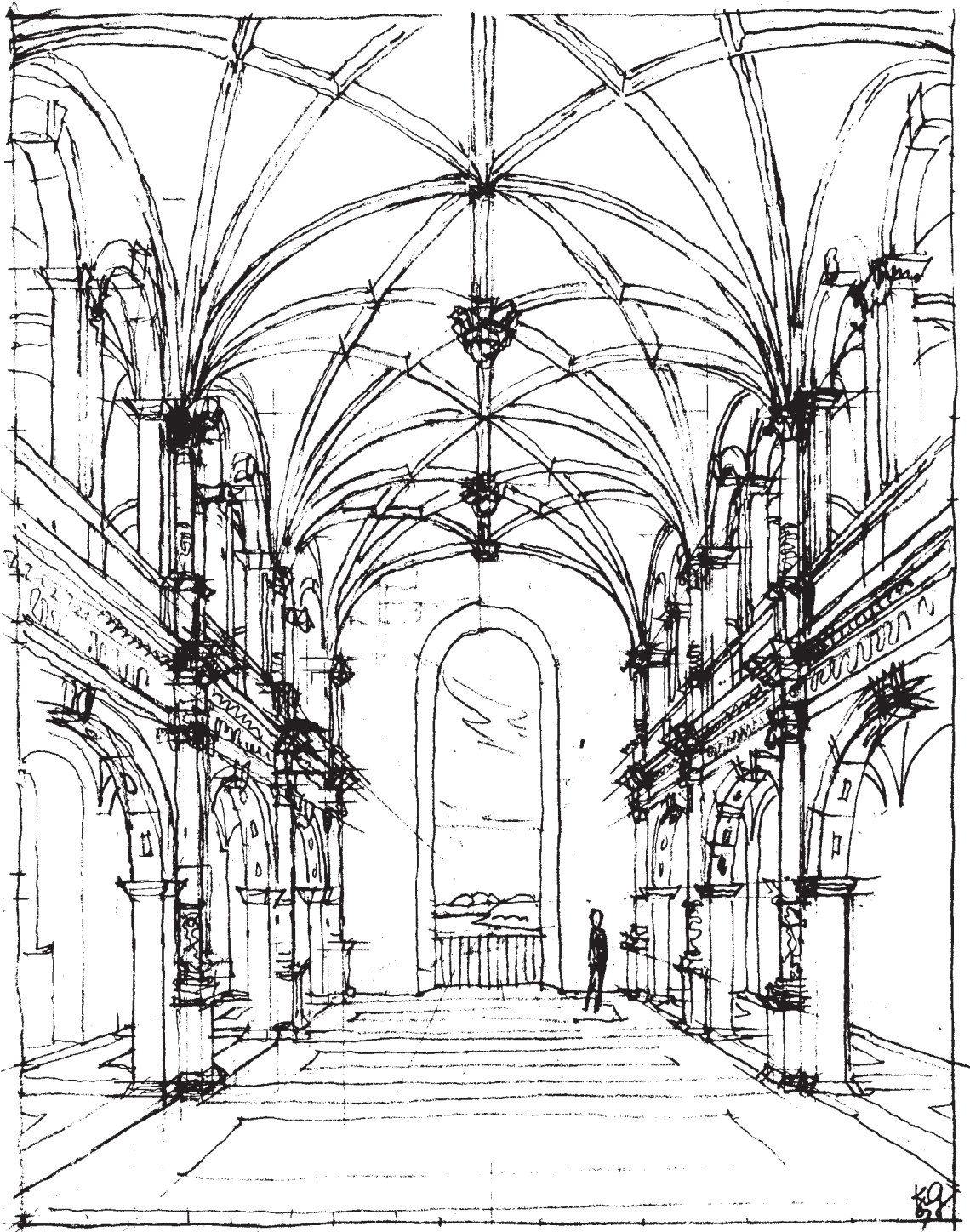
plads vis-a-vis alteret ved den modsatte kortside og i umiddelbar nærhed af de private gemakker.

Ifølge kontrakten med Hans Barchmand, indgået 4. dec. 1601 på Haderslevhus (s. 947), skulle kirken 'i alle måder fuldføres ligesom den kirke her på Haderslevhus, så den kan være ustraffelig ...'. Kirken på Haderslevhus var indrettet i hertug Hans den Ældres residensslot, Hansborg og indviet 1566.⁶⁵ Slottet, der efter hertugens død 1580 overgik til kronen og fik sit middelalderlige navn igen, blev som de fleste slotte i hertugdømmerne og Nørrejylland plyndret og hærget under 1600-tallets krige for endelig at forsvinde fra jordens overflade ved nedrivningen 1666. Kendskabet til kapellet på Hansborg er derfor meget begrænset, og kontraktens ordlyd er af forskningen opfattet enten relativt bogstaveligt eller snarere som en kvalitetsvurdering (s. 944).

To forhold peger imidlertid på, at ligheden mellem Hansborg-kapellet og kirken på Koldinghus har været særdeles markant. I sig selv er det ganske vist ikke afgørende, at Hercules von Oberberg havde ansvaret for både færdiggørelsen af Hansborg og Christian IV's ombygning af Koldinghus i dens projektering og indledende fase. Han var nu engang, siden Hans den Ældre engagerede ham 1559, hertugdømmernes førende bygmester med fast bopæl i Haderslev indtil sin død 1602 og derfor et naturligt valg for kongen.⁶⁶ Og de øvrige slotskapeller, han var medansvarlig for (Sønderborg og Gottorp), er med deres tømrede pulpitter væsensforskellige fra kirken på Koldinghus.⁶⁷

Med forbehold for de mange ukendte detaljer i Hansborg-kapellet viser imidlertid en række sandstenfragmenter fundet på slotsområdet (Haderslev Museum), at den forsvundne kirke har haft et søjlesmykket stengalleri med svikkelrelieffer – ganske som på Koldinghus. Navnlig brudstykket af en gesims med forkrøppet fremspring til en søjlestilling er i sine proportioner og detaljer så lig tilsvarende fragmenter fra Koldinghus (fig. 37), at der må have foreligget skabeloner, som Hans Barchmand og hans stenhuggere kunne genbruge på Koldinghus.⁶⁸

En genvurdering af Hansborg-kapellet, ikke mindst i lyset af de bevarede stenfragmenter, kan

Koldinghus kirkesal. H. van Oberber. c. 1602 .

Fig. 50. Perspektivisk rekonstruktion af Christian IV's slotskirke set mod nord. Skitse ved Kaj Gottlob 1967. Danmarks Kunstabibliotek. – *Perspective reconstruction of Christian IV's Castle Chapel looking north.*

muligvis belyse dets arkitektur og udsmykning yderligere; men allerede de nævnte arkitekturled og deres sammenhæng med et stengalleri som på Koldinghus rykker den forsvundne kirke frem som et nøglemonument i udviklingen af det protestantiske slotskapel.

Som nævnt har typen sit udspring i reformationens kerneland, Sachsen; men først med kapellet på Augustusburg (1569-72) møder man gallerifacader, udformet i pagt med den antikinspirede kanon, som kendtes fra arkitekturbøgerne (se ndf.). Strukturelt set er de sachsiske eksempler dog opbygget med indvendige støttestøtter, mens galleriet i Koldinghus og med stor sandsynlighed også i forbilledet på Hansborg var løsrevet fra denne binding til væggen – en løsning, som ellers først er bevaret i slotskapellet på Wilhelmsburg i Schmalkalden (1586-90), opført for landgreve Wilhelm IV af Hessen i Thüringen.⁶⁹

Hansborg-kapellet fremtræder således som en selvstændig variant med betydelige arkitektoniske kvaliteter, som må siges at være bemærkelsesværdige ikke blot i den hjemlige sammenhæng, men også i forhold til de sachsiske kapeller. Som påvist af Otto Norn, har Hercules von Oberberg kendt og benyttet Sebastiano Serlios indflydelsesrige arkitekturbøger med henblik på detaljer som søjler, arkivolter og gesimser i sine forskellige arbejder. Også et element som de fra triumfbuerne hentede svikkelrelieffer er usædvanlig tidlige eksempler på antikinspiration.⁷⁰ Såfremt gallerifacadens overordnede komposition i Hansborg-kapellet har svaret til forholdene på Koldinghus, synes den imidlertid at være von Oberbergs egen invention.⁷¹ Han har i hvert fald ikke på samme måde kunnet finde et direkte forlæg hos Serlio, således som tilfældet er på Augustusburg.⁷² Hvad angår elementer som det komplicerede ribbehvælv og facadernes bibelindskrifter er der tale om elementer, der i begge tilfælde var foregrebet i Sachsen, bl.a. i slotskapellet i Dresden (1551-55) og videreudviklet i det samtidige kapel i Schwerin (1560-63).⁷³

Selvom kun få detaljer af galleriets udsmykning i Hansborg-kapellet er kendte, kan det med sikkerhed fastslås, at udformningen i Koldinghus repræsenterer en videreudvikling, der samtidig

er præget af de nyeste tendenser inden for ornamentikken, repræsenteret ved dens hovedskikkelse Hans Vredeman de Vries.⁷⁴ Det er utvivlsomt denne 'opdatering' som afspejles i kontraktens bestemmelse om 'forbedring med yderligere for-siring', bl.a. af de 'hugne piller foroven og forneden' (s. 947).⁷⁵ Inspirationen fra Vredeman ses i søjlepostamenternes rulleværskartoucher (fig. 36), halvsøjlernes prydbælter med deres masker, diamantbosser og beslagværk (fig. 45) – sidstnævnte et ornament, som bl.a. også genfindes på undersiderne af arkivolterne (fig. 34-35).⁷⁶

Et andet dekorativt element, som heller ikke nødvendigvis kendetegnede Hansborg-kapellet, var stukkaturerne. På dette punkt kan der være tale om en inspiration fra det ovennævnte slotskapel i Schmalkalden, hvor vægge og hvælv prydes af rige stukkaturer med rulleværksornamentik, indskrifttavler og figurer af evangelister og apostle.⁷⁷ Mesteren for Koldinghus-kapellets stukkaturer nævnes ikke i kilderne; men det kan meget vel være Valentin Dressler fra Schmalkalden, som udførte stukkaturerne i dansesalen (afsluttet før 1616), foruden en række andre arbejder for kongen, bl.a. i Frederiksborg Slotskirke.⁷⁸

Selvom de grundlæggende træk i Koldinghus-kapellets arkitektoniske struktur efter alt at dømme er foregrebet på Hansborg, kan slotskirken i Schmalkalden også have spillet en rolle. Den var kendt i det fyrstelige miljø omkring Christian IV, idet hans svoger, Gottorp-hertugen Johan Adolf, havde gået i 'fyrstelære' hos sin morbror, Wilhelmsburgs bygherre, landgreven af Hessen-Kassel. Forbindelsen kan også forklare tilstedeværelsen af håndværkere fra det fjerne Thüringen i Danmark.⁷⁹ Under alle omstændigheder genfinder man i Schmalkalden foruden stukkaturerne også skjoldbuernes kurvehanksbuede form samt et markant udvendigt fremspring i kirkefløjens ydermur, bestemt til at øge dimensioneringen af murværket omkring det hvælvede kirkerum.

Det kan måske undre, at Christian IV valgte en omtrent 40 år gammel kirke som forbillede for sin nye kirke på Koldinghus. Det kan muligvis have haft en vis, om end ikke afgørende betyd-

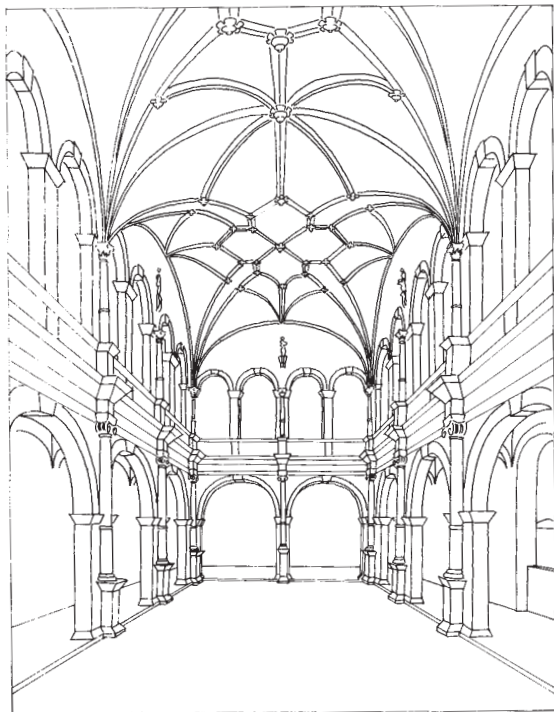

Fig. 51. Perspektivisk rekonstruktion af Christian IV's slotskirke set mod syd. Skitse ved Martin Holm Mogenssen 2009. – *Perspective reconstruction of Christian IV's Castle Chapel looking south.*

ning, at han 26. nov. 1597 havde fejret sit bryllup i kapellet på Haderslevhus, på et tidspunkt, da planlægningen af Koldinghus' fornyelse allerede må have været påbegyndt. Men en mere væsentlig faktor har nok været, at den unge konge og hans rådgivere bevidst har ønsket at knytte an til Hansborg-kapellet og dets større slægtskab med de normgivende slotskapeller i Sachsen. Under faderen, Frederik II, var udviklingen på dette område herhjemme gået i en anden retning. I slotskapellerne på Sønderborg (1568-70), Skanderborg (1570-72), Kronborg (1582) og Gottorp (1590) var pulpiturene blot tømrede møbler og ikke fuldt ud integreret i arkitekturen, som ydermere bortset fra Kronborg-kapellet var forholdsvis enkle rum.

Med sin kirke på Koldinghus satte Christian IV en ny standard, og det har været naturligt at lade den indgå i planlægningen af kirken på hans nye prestigeslot, Frederiksborg. Sammenhængen mellem de to slotskirker har altid været fremhæ-

vet og genfindes i stengalleriet, hvælvet og hele den overdådige udsmykning med søjler, svikkelrelieffer, indskrifttavler, frifigurer etc. En planændring i opbygningen af galleriet på Frederiksborg gør imidlertid den arkitektoniske sammenhæng mindre evident, men forbindelsen til Koldinghus røber sig stadig i breddens proportioner mellem kirkesal og omgange i opbygningen af nordre kortsiden under den kurvehanksbuede gjordbue og i ribbehvælvet, hvis 'knopper' nu er hugget i ét med stenribberne (jf. fig. 28a, 51). Det er pragten og overdådigheden, som blander i Frederiksborg Slotskirke, men samtidig bemærkes her i arkitekturdetaljerne og i svikkelreliefferne en forenkling, grænsende til det forgrovede, som gør bygningsinspektør Winstrups karakteristik fuldt berettiget: »Udførelsen af stenhuggerarbejdet synes at have været fortrinligere end på Frederiksborg«.⁸⁰

Billed- og tekstprogram. Både arkitekturen og inventaret har været udsmykket med et særdeles rigt program af billeder og tekster, hvis omfang og indhold kun i meget begrænset omfang lader sig rekonstruere gennem bevarede fragmenter samt oplysninger i forbindelse med restaureringen 1726. Således har galleriet haft en figurudsmykning både i sviklerne og på skjoldbuerne, mens hovedgesimsens frise og skjoldbuerne på begge sider af figurerne har været forsynet med tekster. Det er muligt, at galleriets brystværn også har været udsmykket, enten med indskrifter (Frederiksborg) eller malerier (Gottorp); men herom vides intet sikkert, og dette gælder også hvælvkapperne.

Påvisningen af rester af svikkelrelieffer, hvoraf et enkelt med sikkerhed kan identificeres (Tålmodighed), tyder på, at de 28 svikler har rummet et allegorisk program med dyder etc. som på Frederiksborg. To levn af gesimsfrisens indskrifter viser, at her var bibelcitater på dansk, mens indskrifterne i skjoldbuefelterne var latinske, omfattende såvel bibelcitater som vers og i begge tilfælde med reference til feltets figurer af Kristus, de fire evangelister og apostelfyrsterne Peter og Paulus.

Arkitekturens billed- og tekstprogram har endvidere været suppleret af inventaret (altertavle,

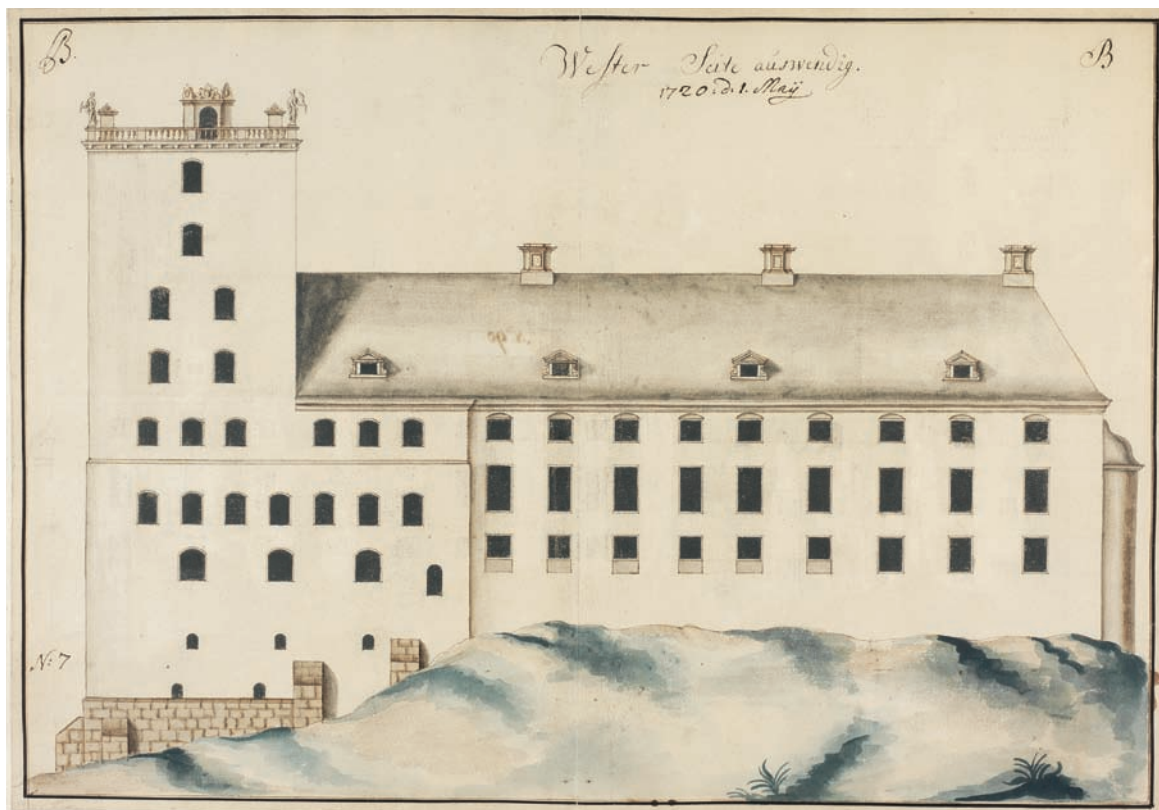

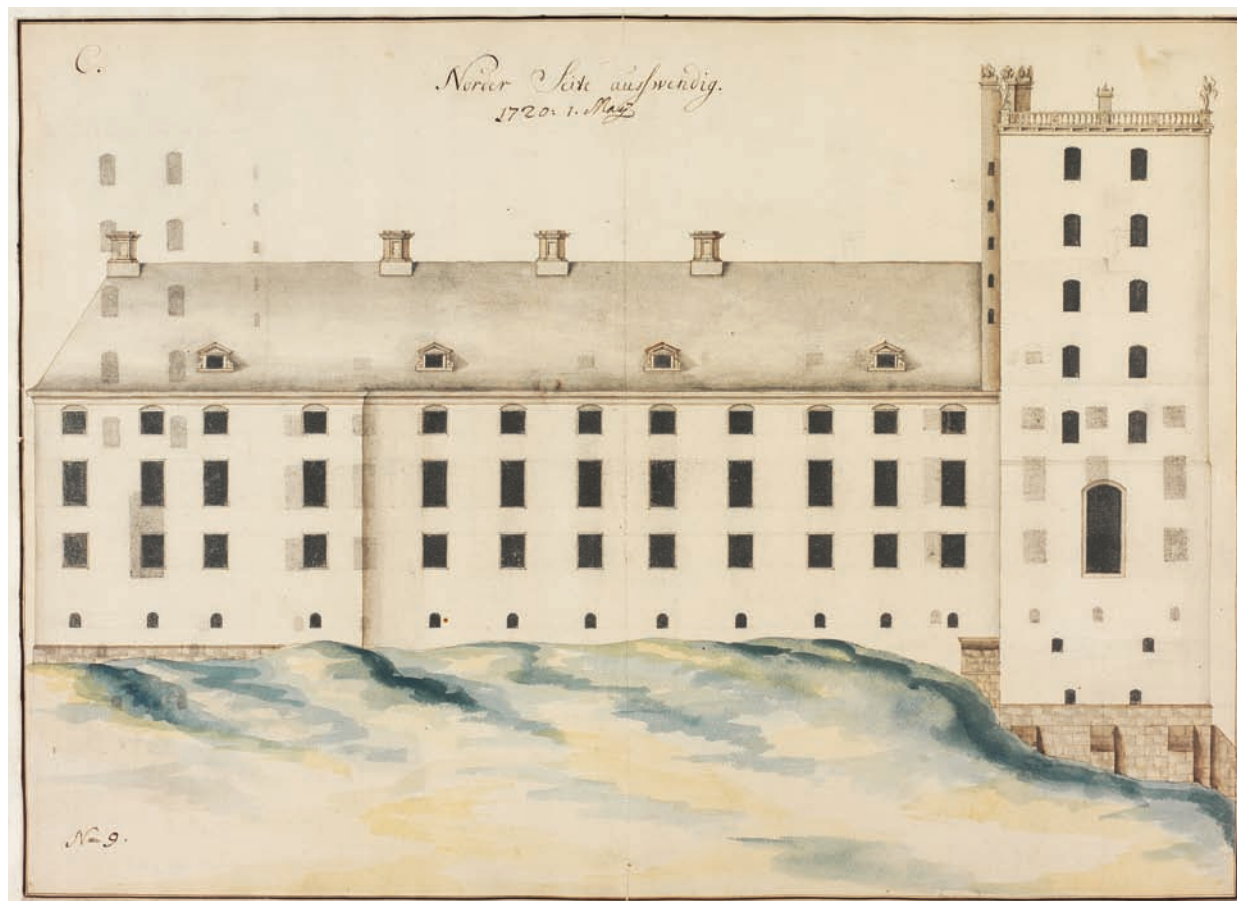
Fig. 52-53. Koldinghus set fra vest og nord. Usignerede forslag til istandsættelse, dateret 1. maj 1720 og tilskrevet Claus Stallknecht (s. 925). 1:500. Indsat i Frederik V's Atlas. KglBibl. – *Koldinghus seen from the west and the north. Unsigned proposals for renovation, dated 1 May 1720 and attributed to Claus Stallknecht.*

prædikestol, kongestole og stolestader), hvor oplysningerne er omend endnu mere begrænsede. Kun for prædikestolens vedkommende vides det (s. 987), at bærefiguren var en løve, som holdt det danske våben, mens kurvens relieffer viste scener fra Kristi lidelseshistorie (fig. 60). Endelig har programmet naturligvis spillet sammen med kongens placering i kirkerummet.

Selvom der således ikke er muligheder for at beskrive og tolke programmet i detaljer, kan der næppe være tvivl om, at det har været et 'fyrstespejl', der skulle illustrere kongens rolle som Guds jordiske repræsentant og beskytter af den sande evangeliske tro – i pagt med hans valgsprog: 'Fromhed styrker rigerne'. Også på dette punkt må slotskirken på Koldinghus anses for den umiddelbare forløber for kirken på Frederiksborg.⁸¹

KIRKEN I TIDEN MELLEM KEJSERKRIGEN OG SLOTTETS BRAND 1808

Christian IV's ulykkelige indgriben i Trediveårskrigen, som medførte omfattende plyndringer i Jylland, ramte også Koldinghus. 18. september 1627, dagen efter kongens flugt, blev slottet hærget af hans egne oprørske lejetropper, og den 28. efterfulgtes de af soldater fra Wallensteins hær på vej op gennem halvøen.⁸² Først ved midsommertid 1629 drog de fremmede bort og efterlod et slot, som var 'ilde medfaren' ifølge den kommission, der besigtigede skaderne på kongens slotte og huse i Nørrejylland.⁸³ Ødelæggelser i kirken omtales ikke, tilsyneladende heller ikke i forbindelse med de nødvendige reparationer på slottet, som foretoges i løbet af 1630'erne, bl.a. under tilsyn af generalbyg-

mesteren Hans van Steenwinckel. At også kirken har lidt overlast, kan der dog næppe være tvivl om. Således må en række af de mangler og fornyelser, som nævnes i et inventarium fra 1643 formentlig være udbedringer efter Kejserkrigens beskadigelser.⁸⁴ Foruden skader på inventaret (s. 985) nævnes, at muren (d.e. galleriet) ved en ny vindeltrappe af træ fra vestgalleriet til Dansesalen, var »udbrukken«, og at der her fandtes piller og de stykker hugne sten, som var afbrækket. Dette bekræftes af en regning, dateret 18. april 1643, hvor stenhuggeren Jens Mortensen fra Kolding kvitterede for modtagelsen af fire rigsdaler som betaling for at 'udbanke' og nedtage de 'hugne sten piller' i slotskirken, hvor kongens nye stol skal være (jf. s. 989).⁶⁰

I 1640'erne kom krigen og dens ødelæggelser atter til Kolding, da den svenske feltmarskal

Lennart Torstensson i januar 1644 drog op gennem Jylland og indtog slottet. Ved et syn på slottet 10. nov. 1645, efter at svenskerne havde forladt landet, registreredes atter store ødelæggelser ude som inde, men for kirkens vedkommende nævnes kun fattigblokken (s. 989) og ingen bygningsmæssige.⁸⁴ Der har dog nok også været andre ødelæggelser her. I hvert fald traf kongen i 1651 aftale med Koldings borgmester, Morten Panck, om en reparation af slottet over tre år, formedelst et samlet beløb på 4.500 rigsdaler.⁸⁵ Det må være et led heri, at vinduerne i kirken istandsattes, ligesom revnedannelser i hvælvet blev udbedret.⁸⁶

Freden blev imidlertid også denne gang kortvarig. 23. aug. 1657 opslog den svenske konge, Carl X Gustav, sit hovedkvarter i Kolding og blev her indtil Roskildefreden 26. febr. 1658. Da kri-

Fig. 54a-g. Figurskulpturer og indskrifter på skjoldbuefelterne af galleriet i Christian IV's (†)slotskirke ifølge forslag til restaurering ved Udde Haar 1726 (s. 964, 979). Manuskript i KglBibl. a. Evangelisten Markus på østre langsides 1. felt fra nord (s. 964, 979). b. Kristus som verdens frelser, Salvator Mundi, på østre langsides 2. felt fra nord (s. 964, 979). c. Evangelisten Lukas på østre langsides 3. felt fra nord (s. 964, 980). d. Paulus på søndre kortsides felt (s. 964, 980). e. Evangelisten Johannes på vestre langsides 1. felt fra syd (s. 964, 980). f. Skt. Peter på vestre langsides 2. felt fra syd (s. 964, 980). g. Evangelisten Mattæus på vestre langsides 3. felt fra syd (s. 964, 981). – Figure sculptures and inscriptions beneath the wall ribs of the gallery in Christian IV's (†)Castle Chapel according to a proposal for restoration from 1726. a-c. Bays of the eastern long side from north to south; St. Mark, Christ as Salvator Mundi and St. Luke. d. South short end: St. Paul. e-g. Bays of the western long side from south to north: St. John, St. Peter and St. Matthew.

gen i august samme år atter brød ud, blev Koldinghus på ny centrum for krigshandlinger, nu mellem svenskerne og den danske konges polske og brandenborgske hjælpetropper, hvilket ikke mindskede ødelæggelser og plyndringer. Natten til 15. dec. stormede polakkerne slottet og huggede den svenske besættelsesstyrke ned.⁸⁷

Ødelæggelserne på slottet i den sidste krigstid er endnu mere sparsomt belyste end efter de tidligere krige. For kirkens vedkommende synes

man hovedsagelig at have sørget for den mest nødvendige istandsættelse, bl.a. reparation af knuste vinduer, mens en række andre beskadigelser måtte vente mere end et halvt århundrede på deres udbedring (s. 977 f.).

Oplysningen om, at kongen 8. sept. 1660 sanktionerede lensmandens aftale med provsten og sognefolket i Vilstrup (Brusk Hrd.) om at kunne benytte blyet fra denne landsbykirkes tag til at gøre »Koldinghus kirke færdig» mod at lægge

Fig. 54b. Jf. s. 976.

tagsten op i stedet, må ses i denne sammenhæng.⁹ Tilsyneladende måtte arbejdet dog vente nogle år. I hvert fald istandsatte mureren og glarmesteren 1666-67 et større antal vinduer både i kirkens mure og i dens lukkede stole. Også gulvet blev forbedret med sten.⁸⁰

Resten af århundredet og ind i det næstfølgende er mønstret det samme: Kun det mest nødvendige blev ofret, og der meldes om faldefærdige taggavle, brøstfældigt murværk og udblæste vinduer.⁸⁸ Således indsendte den kongelige bygmester, J. C. Ernst, 29. marts 1700 til Kammerkollegiet et regnskab på materialer og arbejdsløn for nødvendig reparation. I kirkens tilfælde havde en stor storm 14. jan. blæst en række vinduer ud både på vestsiden og i det store gavlvindue bag alteret.⁸⁹

FREDERIK IV's RESTAURERING
1720-26

Hvad kirken angår blev det store gavlvindue til muret 1722-23, mens de øvrige 12 blev istandsat. Renoveringen af den åbenbart stærkt forfaldne kirke omfattede især det indre, hvor beskadigelser af galleriet, hvælvet og gulvene samt inventaret krævede omfattende istandsættelser. Foruden arbejdets omfang, giver regnskaberne tillige et billede af detaljer i kirkerummet, dets udsmykning og inventar (s. 987), som ellers ikke ville være kendte.

I 1725 blev der indgået kontrakter om arbejdet med en række kunstnere fra hovedstaden. Således med stukkatoren og billedhuggeren Johan Adam Sturmberg, billedhuggeren Johann Chri-

Fig. 54c. Jf. s. 976.

stopper Heimbrod og maleren og forgylderen Johannes Røde. Året efter, da man afregnede med de nævnte håndværkere, synes istandsættelsen at være afsluttet.⁹⁰

Heimbrod og hans svende udbedrede ødelæggelser på galleriet hele vejen rundt, og regnskaberne anfører en lang række af de beskadigede led.⁹¹ Således nævnes postamenter med »Zirathen und Früchte«, søjle med »Zirathen, dobbelte Gardinen und einen Frauenkopf«, gesimser med »Kalberzahn« (tandsnit), »Ochsenaugen« (neglesnit?) og bladornamenter på hovedgesimsens karnis. Desuden fremhæves nyhugning af en antik kolonnade (»antiken Colonade«) med tilhørende søjlepostament, et stykke hovedgesims samt over- og underlister – alt af gotlandsk sandsten; sidstnævnte ved kongestolen og muligvis refererende

til en gennembrydning i forbindelse med etablering af Christian IV's kongestol over alteret (s. 989).

Ikke alle omtalte reparationer kan dog med sikkerhed lokaliseres. Af særlig interesse er de figurative indslag, hvoraf nogle kan henføres til prædikestolen (s. 987), mens andre oplysninger muligvis refererer til svikkelreliéfferne (s. 964), således omtale af reparationer af Adam og Eva (d.e. Syndefaldet).

Vigtig er også omtalen af 74 træskårne knopper, som udførtes af Sturmberg med henblik på hvælvets udsmykning og markering af ribbekrydsene (s. 967).⁹² Her skulle de erstatte de oprindelige, som enten var faldet ned eller så brøstfældige, at de på nær nogle enkelte brugbare måtte nedtages. Hvælvet blev endvidere udbedret med gips

Fig. 54d. Jf. s. 976.

(stuk), som også blev benyttet til den store halve knop, som opsattes for enden af kirken over alteret.

Johannes Rüde og hans malersvende afsluttede istandsættelsen ved at staffere hvælv og galleri med guld, såvel som farver (herunder 'rød perlefarve') og forgyltde indskrifter. Hvad indskrifterne angår, suppleres oplysningerne af den beskrivelse (fig. 54a-g), som Udde Haar, øverste kollega ved Kolding Latinskole, forfattede og daterede 20. aug. 1726. Haar havde af kongen fået til opgave at give forslag til restaureringen af de latinske indskrifter på kirkesalens syv skjoldbuefelter, som var meget medtagne og til dels forsvundne. Hans manuskript viser, at kun bibelciterne til venstre for tre felters centralt anbragte skulptur, forestillende Markus, Lukas og Mattæus, var så

velbevarede, at de med større eller mindre supplerer kunne nyopsættes, mens de fire øvrige til venstre for Kristus, Paulus, Johannes og Peter erstattedes af nye, som han fandt passende til figuren. Derimod var alle vers til højre for statuetterne så 'mutilerede', at han komponerede nye i stedet.

Østsidens 1. skjoldbuefelt fra nord (Markus).

Tv.: »Parate [viam/ Domini et/ facite Semitas/ ejus rec]tas/ Marc. 1« (Ban Herrens vej, gør hans stier jævne. Mark. 7,3).

Th.: »Per Marcum et Mystas/ Leo Judæ rugit ad omnes/ Cuiq(ue) Repugnanti/ vult ferus esse Leo« (Gennem Markus og de hellige mænd: Judas løve brøler til alle. Mod enhver der gør modstand, vil løven være vild).

Østsidens 2. skjoldbuefelt fra nord (Christus Salvator Mundi).

Fig. 54e. Jf. s. 976.

Tv.: »Data est Mihi Po/ testas omnis in/ Coelo et in Ter/ ra./ Matth. XXVIII« (Mig er givet al magt i himlen og på jorden. Matt. 28,18).

Th. følgende distichon: »Continet imperio Christus/ jam Cuncta potente;/ Qvi Christum, in Christo/ Cætera dives habet« (Kristus har allerede alt med i sit mægtige herredømme/ den der har Kristus, er rig på alt andet i Kristus).

Østsidents 3. skjoldbuefelt fra nord (Lukas).

Tv.: »Domine doce/ nos Orare« (Herre, lær os at bede. Luk. 11,1).

Th. følgende distichon: »Lucas, posthabitis Zacha= / riæ Thure Bobusq(ue),/ Svadet, qvod præstat,/ Sa- / crificare preces« (Lukas tilsidesætter Zakarias' rø- / gelse og okser/ og giver det råd, at det er bedre at / ofre bønner).

Sydsidents skjoldbuefelt (Paulus).

Tv.: »Arbitror, non dignas esse/ passiones præsen- / tis temporis/ respectu gloriæ in nobis/ revelandæ. Rom. VIII« (Jeg mener nemlig, at lidelserne i den

tid, der nu er inde, er for intet at regne mod den herlighed, som skal åbenbares på os. Rom. 8,18).

Th. følgende distichon: »Hæc reputans Paulus/ vicit mala qvæq(ue) ferendo:/ Discite Christiadæ!/ Sic Mala Vestra pati« (Med dette i tankerne overvandt Paulus alle ulykker ved at stå igennem dem/ lær, Kri- sti børn, at bære jeres ulykker således).

Vestsidents 1. skjoldbuefelt fra syd (Johannes).

Tv. følgende distichon: »More aqvilæ astra petit/ Jo- hannes Mystica dicens;/ Sic Amor in Verbis/ fulgeat atqve fides« (Som en ørn søger Johannes mod stjer- nerne, mens han udtaler hemmelige ord:/ Således skal kærligheden og troen funkle i ordene).

Th.: »Sanctus/ Dominus/ Deus Zebaoth/ [Es.VI]« (Hellig er Gud, Hærskarers Herre. Es. 6,3).

Vestsidents 2. skjoldbuefelt fra syd (Petrus).

Tv.: »Notum esto, qvod vobis/ per Christum annun- / tiæ/ tur Remissio Pecca=/ torum. Act. XIII« (Det skal I altså vide, at det er ved Kristus, der forkyndes jer syndsforladelse. Ap.g. 13,38).

Fig. 54f. Jf. s. 976.

Th. følgende distichon: »Sunt Petro et Mystis/ claves solvensq(ve) ligansq(ve);/ Credienti in Christum/ Crimina Neutra Ligat« (Peter og de hellige mænd har nøgler, en der åbner, og en der lukker./ For den der tror på Kristus, binder den ingen synder).

Vestsidens tredje skjoldbuefelt fra syd (Mattæus).

Tv.: »Coelum et Terra/ Transibunt, Verba/ autem tua ma=/ nebunt. [Matth: XXIV]« (Himmel og jord skal forgå, men dine ord skal bestå. Matt. 24[35]).

Th. følgende distichon: »Ut Vir Mattheo, tibi/ Christus adest, rediensq(ve)/ Judex Mitis erit,/ Si pius esse Studes« (Som menneske er Kristus hos dig ifølge Mattæus, og når han kommer tilbage,/ vil han være en mild dommer, hvis du ser til at være gudfrygtig).

Efter Frederik IV's istandsættelse synes der ikke at have været gennemført større renoveringer og ændringer i resten af 1700-tallet.

EFTER BRANDEN 1808

Ved branden 1808 styrtede Kæmpetårnets sydmur ned og knuste i faldet kirkens hvælv og gennembrød tilmed kælderhvælvet. Herefter havde ilden frit spil i kirkerummet, hvorfra kun lidt blev reddet.

Ifølge slotsforvalterens liste af 26. april 1808, drejede det sig om enkelte inventargenstande (s. 983 f.). Såfremt der blandt det reddede inventar ikke fandtes noget, der fortjente at opbevares som 'oldsager', besluttedes det at afhænde det ved offentlige auktioner, der gennemførtes i to omgang året efter, henholdsvis 21. aug. og 17. nov.⁹³

Efter at de forkullede rester var ryddet fra kirken, og gulvets marmorfliser solgt ved auktion, må rummet have stået som en 'antik' ruin. Endnu 1813, da historikeren Christian Molbech besøgte

Fig. 54g. Jf. s. 976.

Kolding, synes ganske meget fortsat bevaret: »Piller og Hvælvinger ere bevarede, undtagen der hvor Taarnet er faldet ned, og Kirken seer ud som en aaben Buegang». ⁹⁴ Denne situation opretholdtes beklageligvis ikke, for i de følgende årtier benyttedes kirken flittigt som et bekvemt stenbrud, hvor byens og omegnens borgere kunne forsyne sig med materialer til såvel byggeri som til slibesten! ⁹⁵ Som beskrevet i den historiske indledning (s. 922) voksede interessen for slotsruinen gradvis op gennem 1800- og 1900-tallet, blandt andet med en række genopførelsesforslag til følge, herunder flere projekter til kirkens rekonstruktion. 1931 blev kirkerummet omsider sikret med et loft af betonbjælker, restaurering af det udvendige murværk og indsættelse af vinduesruder.

Kirkens nuværende interiør (fig. 24-25, 70) er skabt 1977-80 som led i Inger og Johannes Exners

restaurering, hvor en afgørende ledetråd har været ønsket om at lade så meget som muligt af det oprindelige murværk stå urørt. Den arkitektoniske struktur er dog søgt antydnet med diskrete virkemidler. Således er kirkesalens forsænkede gulv fremhævet med grå Ølandsfliser i modsætning til de træbelagte gulve i galleriets omgange. Kraftige, rødmaledede standerlamper er placeret på de hvælvbærende pillers plads, og tre store, stjerneformede lysekroner af messing antyder kirkesalens hvælv. Det tømrede pulpitur foran salens sydvæg, hvis praktiske funktion er at formidle forbindelsen mellem vestfløjens bibliotekssal og hjørnetårnets trapper, antyder tillige galleriets idé.

Kirkerummet er ikke søgt genskabt som kirke, men indgår i museet som udstillingsrum, koncertsal og ramme om forskellige kulturelle arrangementer. ⁹⁶

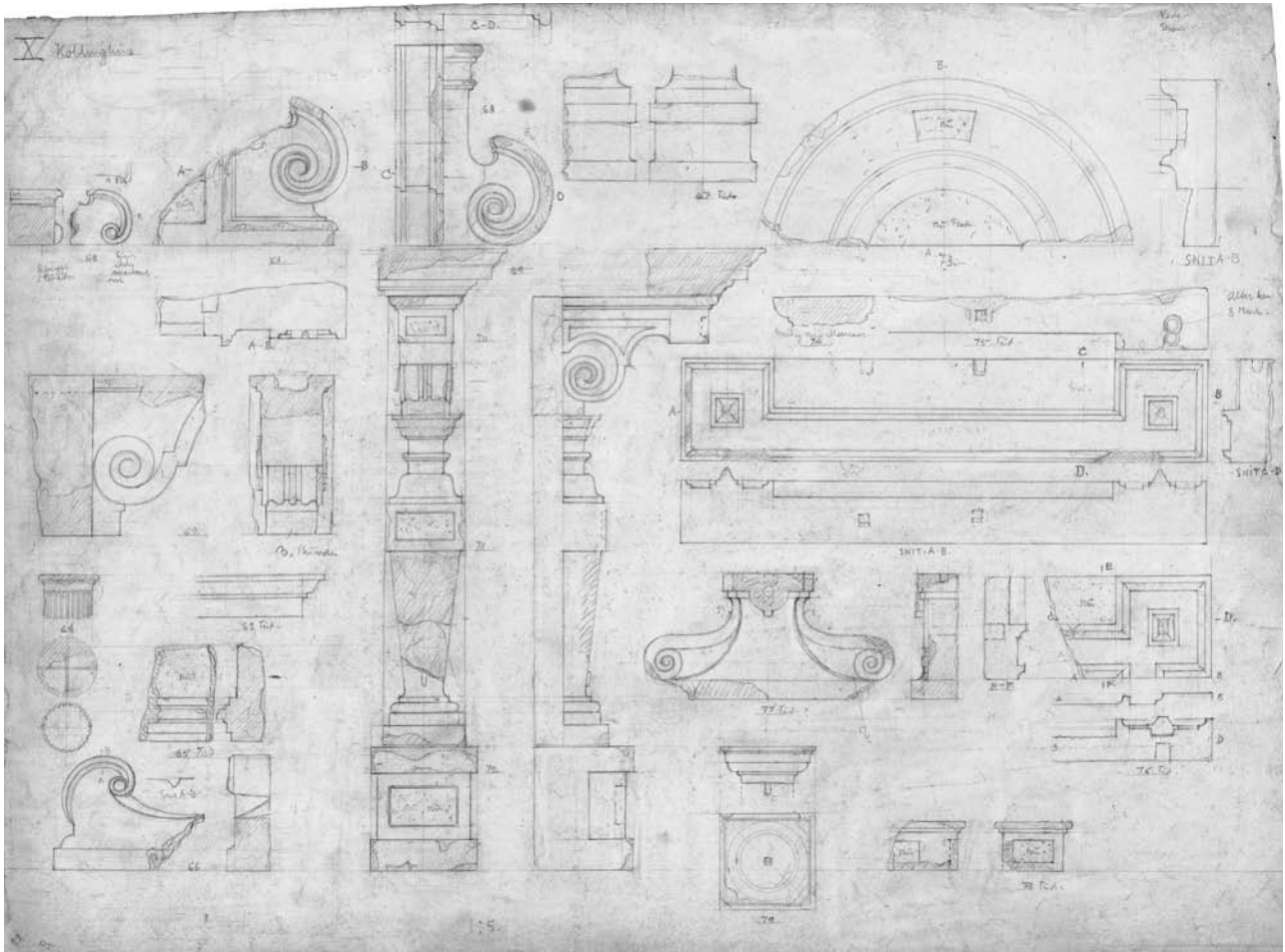

Fig. 55. Blad med opmålinger af fragmenter fra (†)altertavle o. 1605 i Christian IV's (†)slotskirke, sml. fig. 57 (s. 984). 1:20. Charles Christensen o. 1955. – Sheet with drawings of fragments from the (†)altarpiece c. 1605 in Christian IV's (†)Castle Chapel, cf. fig. 57.

INVENTAR

Oversigt. Det oprindelige inventar synes, i hvert fald for hovedstykkernes vedkommende, at være udført af slottets og byens håndværkere med bygmesteren Hans Barchmand og stenhuggeren Claus Lauritzen som de ledende. Kolding var for længst ophørt med at være et sådant lokalt 'kunstcentrum', da Frederik IV i 1700-tallets tredje årti satte kirken i stand med bistand fra en række københavnske mestre. Det nye udstyr til alterbordets udsmykning og altertjenesten (alterklæde, alterdug, messehagel og -skjorte), som slotsfogeden Hans Svendsen kvitterede for i 1720, har næppe heller været lokalt tilvirket.⁸⁹ Der nævnes intet orgel i den nye slotskirke;

muligvis har man benyttet et transportabelt instrument svarende til forholdene i Christian III's kirke (s. 939).

†*Alterbord*, o. 1605, af marmor, nævnes ikke i forbindelse med kirkens opførelse; men er på grundplanen 1740 (jf. fig. 6b) vist som et rektangulært bord, rykket helt op mod vinduesnichen. Ved auktionen 17. nov. 1809 blev foden samt alterbordspladen og noget marmor solgt til murermester Jens Poulsen.⁹⁷

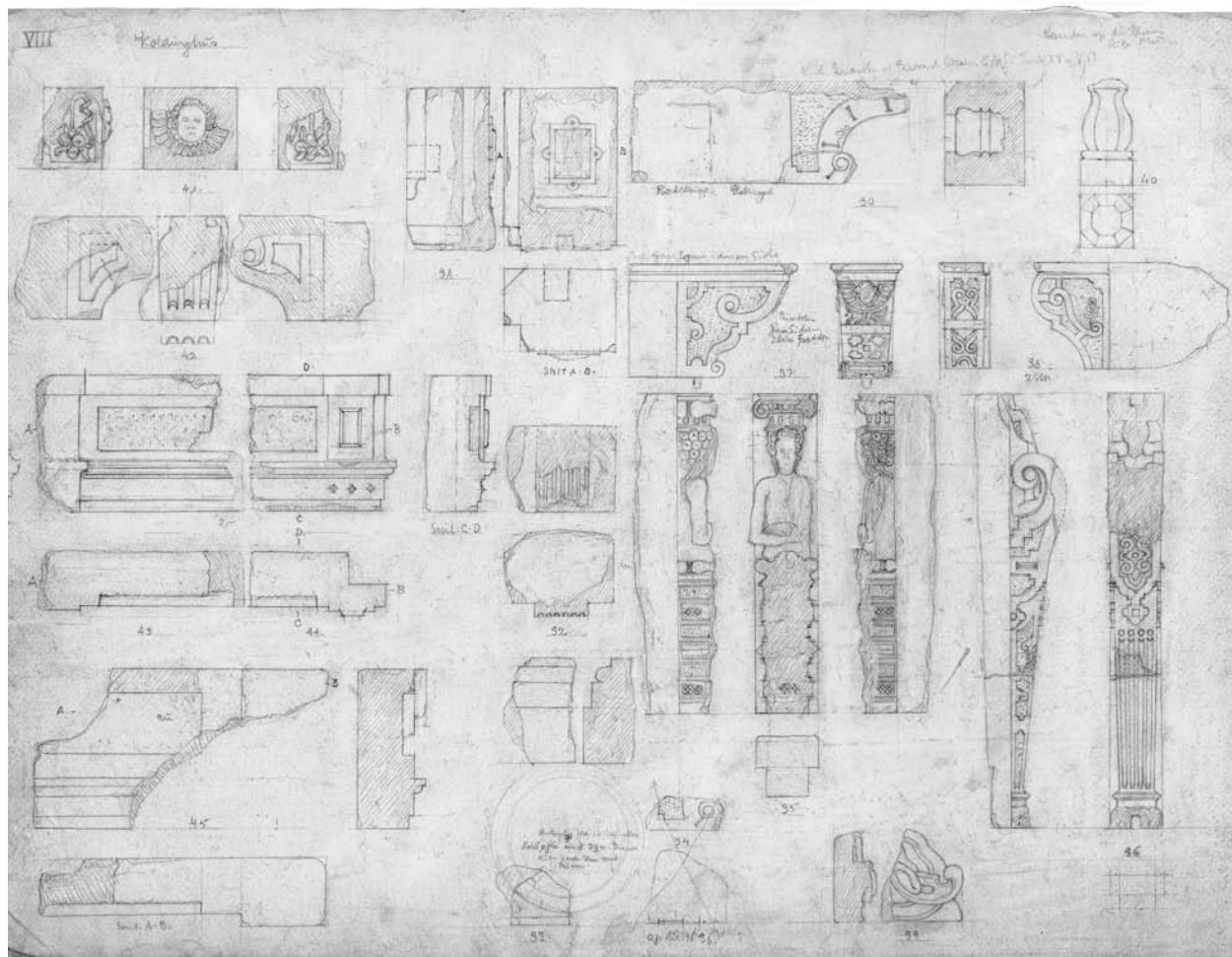

Fig. 56. Blad med opmåling af fragmenter fra galleriet og (†)altertavle o. 1605 (s. 961, 984). 1:20. Charles Christensen o. 1955. – Sheet with drawing of fragments from the gallery and (†)altarpiece, c. 1605.

Et ★alterklæde af rødt fløjel med årstallet 1719 og det kongelige monogram skænkedes af Frederik IV. Det udlåntes 1780 til sognekirken (s. 661) og undgik derved ødelæggelse ved slotsbranden.

†Alterklæder. 1617 anførtes et 'omhæng' for alteret, af turkisfarvet silke, som var falmet. To klæder af damask, et grønt og et rødt, begge overførte fra den ældre slotskirke (s. 939), var ubrugelige.²⁶

†Alterduge. 1) Før 1585. En drejlsdug af damask, overført fra den gamle kirke (s. 939) var 1617 i brug på alteret.²⁶ 2) 1719, af hollandsk lærred med brede brabantiske kniplinger blev reddet ved slotsbranden og bortauktioneret 1809 til pastor Wissing i Højen (Jerslev Hrd.).⁹⁸

(†)Altertavle, o. 1605. Udført af Claus Lauritzen, af sort og rød marmor med detaljer af alabast. Komposition og ikonografi kendes ikke nærmere.

Tavlen blev 18. okt. 1605 givet i entreprise til billedhuggeren Claus Lauritzen ('Claus stenhugger') formedelst 200 rigsdaler.⁹ Den skulle 'med størst mulig flid og så sirligt som muligt' udføres af sten, i henhold til en skabelon han havde vist kongen. Sidstnævnte skulle dog forsyne ham med den alabast og anden sten, han behøvede.

Det vides ikke, hvornår tavlen var færdig til opstilling, lige så lidt som dens udsmykning er beskrevet. Under 1600-tallets krige led den i lig-

Fig. 57a-b. Fragmenter af (†)altertavle o. 1605, sml. fig. 55-56 (s. 984). Lapidarium på Koldinghus. Foto Hugo Johannsen 2009. – *Fragments of an (†)altarpiece, c. 1605, cf. fig. 55-56.*

hed med kirken stor overlast,⁹⁹ og ved kirkens restaurering 1725-26 holdtes den bevidst uden for entreprisen, idet kongen ville lade den stå i sin skamferede skikkelse som et minde om 'Fjendens slette forhold'.¹⁰⁰ Ifølge inventariet 1643, som omtaler altertavlen af alabast, var nogle billeder allerede da borte og andre skamferet – overgreb, som må være sket under Kejserkrigen.¹⁰¹

I inventariet 1791 anføres i kælderens en del ituslagne marmorsten, som skulle stamme fra al-

teret, men nu var til ingen nytte, hvorfor de 1807 sammen med en mængde skifersten førtes 'ned til broen', vel for at benyttes som fyldmateriale.⁹⁷

Ved auktionen 17. nov. 1809 solgtes en beskadiget alabasttavle fra alteret til en privat opkøber, David Loos, fra Fredericia.⁹⁸ Blandt de stenfragmenter, som løbende indsamledes og erhvervedes i slutningen af 1800-tallet, anfører J. O. Brandorff i sin fortegnelse fra 1891 (s. 941) en række brudstykker af 'rødt marmor', 13 i alt (numrene 76-

88), som henføres til alteret og anbragtes i alter-nichen (jf. fig. 69). Ifølge Charles Christensens opmålinger og fortegnelse fra 1950'erne (s. 941) var stenfragmenterne hovedsagelig af sort belgisk marmor. Han opregner 18–19 fragmenter (jf. fig. 55–56), der nu indgår i stensamlingen i Staldgården (fig. 57). Fragmenterne fremtræder med en grålig overflade, som antagelig skyldes den voldsomme varmegåvirkning ved branden, idet en række brudflader ved nyere beskadigelser dokumenterer, at materialet er enten sort eller rødlig marmor, antagelig belgisk.

Tavlens ikonografi kendes som nævnt ikke, og dette gælder også komposition og dimensioner. Det er muligt, at man kan sandsynliggøre en rekonstruktion af de sidstnævnte forhold; men kun fremtidige undersøgelser og vurderinger af de enkelte sten kan afklare dette spørgsmål.

Den omstændighed, at kongen sekundært opsatte sin egen stol over alteret i højde med galleriets øvre stokværk, kunne tyde på, at tavlens dimensioner har været relativt beskedne (s. 989). En anden mulighed er, at tavlen allerede som følge af krigshandlingerne var blevet beskadiget og reduceret i højden.

En række brudstykker viser forsænkede felter med ruhugget bund; her har figurer og detaljer af alabast antagelig været indfældet. Materialet omfatter i øvrigt en række karakteristiske volutter, således som de også ses benyttet på et andet af Claus Lauritzens arbejder, den træskarpe (†)alter-tavle (o. 1615) fra Ålborg, Vor Frue Kirke.¹⁰²

**Altersølv* (fig. 58), o. 1670, forgyldt.¹⁰³ *Kalk*, 21 cm høj, på seksdelt fod i to afsæt over standkant. Knop med glatte bosser og bæger, hvorpå Christian V's kronede spejlmonogram er graveret. *Disk*, 17 cm i tværmål, med graveret kors på fanen.

Sættet er muligvis anskaffet som led i kirkens istandsættelse efter krigsødelæggelserne, men nævnes tidligst i kirkens inventarium 1725.⁸⁹ Ved slotsbranden blev det reddet og 1810 overdraget til det kgl. sølvkammer, hvorfra det 1835 kom til det nyoprettede museum på Rosenborg Slot (inv.nr. 6-72a-b).¹⁰⁴ – Et tilhørende †kalkklæde, af blå taft med guldbroderi,¹⁰⁵ som 1725 kaldes 'gammelt', indleveredes ligeledes til sølvkammeret, men er tilsyneladende gået tabt.

†*Altersølv*. I inventariet 1617 anføres en forgyldt kalk og disk, formentlig samme sæt, som fandtes i den gamle slotskirke (s. 939).

†*Alterstager*. 1) O. 1600, af messing. Nævnt som nyttilkomne i inventariet 1617.¹⁰⁶ 1631 var tappen på den ene i 'sønder'.¹⁰⁶ 2) 1737, af messing og udført af Adam Planer i Lübeck på bestilling af sognekirken (s. 679). 1738 bestemte kongen, at de skulle benyttes i slotskirken, i hvis inventarium 1739 de dog ikke anføres.⁸⁹ Formentlig identiske med de 'to store messinglysestager' som nævnes i inventariet 1746–47 og atter 1791. De reddedes ved branden 1808;⁸⁹ men deres skæbne herefter er ukendt.

**Messehagler* 1) O. 1600, 'Valkendorfs messehagel', nævnt i inventariet 1791 som 'en gammel, rød messehagel af fløj med guld og sølvbroderet', der var udlånt til sognekirken (s. 680), hvorved den undgik branden 1808.⁸⁹ Formentlig identisk med den messehagel, der 1725 anføres som 'broderet med guldsnore' og 1739 som 'broderet med guld og sølv'.⁸⁹ Muligvis også nævnt i de ældre inventarier, jf. ndf. 2) 1719, af rødt fløj med guld- og sølvbroderet fremstilling af den korsfæstede. Var blandt det nye alterudstyr, som slotsfogeden Hans Svendsen kvitterede for 1720,⁹⁷ og som 1780 udlåntes til sognekirken (s. 682).

†*Messehagler*. 1–2) Før 1585. De to messehagler, af 'rødt og grønt fløj med guldbånd' som anføres 1617, var antagelig overført fra den gamle slotskirke (s. 939).²⁶

†*Messeskjorter*. 1–3) Inventariet 1617 anfører tre messesærke, af hvilke de to var 'gamle og ubrugelige', men den tredje var 'brugelig' og tilkommet i Caspar Markdanners tid.²⁶ 4) O. 1720, af 'Vahrendorfer'-lærred og med smalle, fine kniplinger omkring halsen og nedad brystet. Blandt de nyanskaffelser, som slotsfogeden kvitterede for.⁸⁹ Muligvis den samme som udlåntes til sognekirken 1780 sammen med andre tekstiler, om end den 1791 siges at være af 'hollandsk' lærred og med smalle kniplinger om halsen og for håndledene.⁹⁷

En †*alterskranke* med skråt afskårne hjørner ses på grundplanen 1740 (jf. fig. 6b), men nævnes i øvrigt ikke i kilderne.

Fig. 58. ★Altersæt, o. 1670 med Christian V's kronede initialer (s. 986). Foto Rosenborg. – ★Paten and chalice, c. 1670 with the crowned monogram of Christian V.

(†)Prædikestol, o. 1604, udført af Hans Barchmand i henhold til kontrakt, af sandsten, alabast og marmor. Stolen, som var opsat foran den nordligste fripille af østsídens galleri (jf. fig. 6b), omfattede fire fag med en opgang fra omgangen ud for det femte fag. Bag stolen var trappen til galleriet (s. 969).

Den polygonale kurv hvilede på en bærefigur, forestillende en løve med det danske våben, og i de fire fag sås bibelske fremstillinger.¹⁰⁷ Sidstnævnte var udformet som relieffer, skåret i alabast, af hvilke de tre, som nævnes i forbindelse med stolens reparation 1725–26, viste scener af Kristi Lidelseshistorie: Bønnen i Getsemane, Hudflettelsen og Opstandelsen.¹⁰⁸ Det er muligt, at en beskadiget, 22,5 cm høj alabastfigur (fig. 60),¹⁰⁹ muligvis fore-

stillende en siddende apostel, hvis forsvundne hovede hældede til siden som i søvn, han have været en del af Getsemanefremstillingen.

Herudover synes endnu et af prædikestolens led bevaret. Det drejer sig om en sandstenskonsol (fig. 33, 59), som antagelig har været indsat mellem kurvens underside og støttefiguren. Den består af seks volutformede knægte, smykket med akantusbladværk. De er forneden under perlestav samlet i en hængesknop med frugter. Oversiden er plan, mens der under hængesknoppen ses et uregelmæssigt, firkantet hul med lille taphul (til bærefiguren). Højde 28 cm og største bredde ca. 50 cm.

1. febr. 1604 indgik kongen kontrakt med kapellets bygmester, stenhuggeren Hans Barch-

mand, om at hugge og forfærdige en prædikestol af gotlandsk sandsten, smykket med marmor og alabast – alt efter den skabelon han havde ladet kongen se.⁹ Kongen ville levere materialerne, og for selve arbejdet skulle stenhuggeren have 150 daler.

Ved kirkens restaurering 1725–26 (s. 978) blev den skamferede prædikestol istandsat af billedhuggersvenden Friedrich Müller, hvis specificerede regnskab muliggør identifikation af de ovennævnte 'bibelske historier'. Müller udførte endvidere fire knopper under stolen.

Ved auktionen 17. nov. 1809 solgtes 'en sønderlagen prædikestol' til David Loos fra Fredericia, som tillige købte andre stenfragmenter fra kirken, blandt andet fra alteret.⁹³

†*Stolestader*, 1613–14, udført af Kolding-snedkerne Thomas Thomassen og Jens Christensen med deres svende samt Claus Lauritzen, der kaldes 'billedhugger, stenhugger og billedsnider'.¹¹⁰ Sidstnævnte fik betaling for ti nye opstandere (d.e. gavle) og stole med paneler. Heri skulle Hans Majestæts folk have plads, når denne ankom til kirken. Der var sandsynligvis tale om supplerende eller ændring af allerede eksisterende stole, for i de to førstnævnte snedkeres regnskab tales der både om 'forandring' af nogle stole samt seks nye stole nede i kirken ude på kirkegulvet, som adskillige af kongens folk skulle have deres stade i.

Ved Frederik IV's istandsættelse af kirken blev der 16. okt. 1725 skrevet kontrakt om reparation af 39 stole; dog opgives tallet til 36, da generalbygmesteren, J. C. Krieger, 1729 modtog betaling.¹¹¹ 1770 opregnes 34 lukkede stole, som var umalede.⁸⁹

†*Kongestol(e)*. De lukkede stole til det kongelige herskab synes at have undergået flere ændringer i løbet af kirkens 200-årige historie, og deres antal og anbringelse lader sig kun delvis bestemme ud fra det benyttede kildemateriale. Ifølge beskrivelsen 1767 fandtes den lukkede kongestol på galleriets søndre kortsider ('nederste ende') vis-a-vis alteret,¹⁸ hvilket svarer til angivelsen på grundplanen 1740 (jf. fig. 6c). Beskrivelsen tilføjer dog, at det kongelige herskab undertiden tog plads 'andetsteds i kirken under gudstjenesten'. Dette

kunne være i nærheden af alteret vis-a-vis prædikestolen, fornedet på gulvet (nr. 1).

Også betegnelsen 'kongens stol' og 'dronningens stol' veksler og synes snart at referere til samme, snart til to forskellige stole.

Den 'kongens og dronningens stol', som anføres i inventariet 1617 er således efter alt at dømme den samme (nr. 1 eller 2), mens inventariet 1643 omtaler 'dronningens stol' og 'kongens stol' som to forskellige, af hvilke kongens 'ovenover gangen, i den neder ende' må være nr. 2. Også ved reparationerne 1665–66 beskrives de to stole, hver for sig.

1) Før 1614, da maleren Christoffer Treutiger stafferede og renoverede 'tvende historie gemelter' (dvs. malerier), som var fordærvet af den fugtige mur i 'kongl. majestæts stol ved alteret'¹¹⁰. Der kan være tale om en lukket stol svarende til kongestolen i Frederiksborg Slotskirke (DK *Frborg* 1845), og i så fald har møbleringen af nordenden foregrebet 'treklangen' (alter, prædike- og kongestol) i den nordsjællandske slotskirke. Otto Norn har dog tolket disse oplysninger som refererende til en lukket stol på galleriet vis-a-vis prædikestolen (her nr. 2).¹¹²

2) 1613–14 fik Claus Lauritzen samt Jens Christensen og Thomas Thomassen med deres svende betaling for en lukket stol til kongen foruden ovennævnte stole på gulvet. Det fremgår af regnskaberne, at den stod på omgangen, havde to døre med gerigter, paneler og fire oplukkelige vinduer. Ved siden af den opførtes en ny trappe af fyr, som gennembrød hvælvingen og forbandt underetagen med galleriet (jf. s. 970). Både stolen og trappen blev stafferet og ferniseret af Kolding-maleren, Christoffer Treutiger, med egne farver, guld og sølv. Han stafferede her tillige to lange bænke med cinnobar og oliefarve. Ifølge inventariet 1617 var et (ormædt!) karmoisinrødt klæde sømmet fast i 'kongens og dronningens' stol.

Stolen var antagelig indrettet på gallerietagens søndre kortsider vis-a-vis alteret (jf. dog Norn, *Grænseslotte* 89). Den kongestol, som beskrives i inventariet 1643, havde samme opbygning som den 1613–14 udførte og kaldes 'kongens stol ovenover gangen i den neder ende af kirken'. Den var da draget med gult klæde.

3) O. 1645, udførte den fra Westfalen indvandrede snedker, Friedrich Slache, på kongens befaling en stol over alteret. Den omtales i besigtigelsen 1645 efter Torstensson-krigen, da den siges endnu ikke at være 'fuldfærdig'. 17. sept. 1647 bad kongen lensmanden om at lade kyndige mestre vurdere arbejdets værdi og samtidig sikre sig, at Frederik Snedker ikke allerede havde fået den betaling, han nu rykkede for.⁹ I inventariet 1651 siges kongens nye stol at være færdig.

Anbringelsen af en lukket stol over alteret og foran det store vindue kan forekomme uortodoks. Fortilfælde er dog ikke ukendte. Således indrettede svogeren Johan Adolf 1609-13 pragtstykket af en lukket stue over alteret i Gottorps slotskapel,¹¹³ og kongen havde selv i 1634 ladet et lukket pulpitur opsætte over alteret i kapellet på Københavns Slot.¹¹⁴

Den nye vindeltrappe i kirkens vestre side 'op til den lange sal' (s. 969) må ses i sammenhæng med den nye stol. Det samme gælder de galleripiller, som stenhuggeren og billedskæreren Jens Mortensen 1643 måtte fjerne af hensyn til adgangsmulighederne.¹¹⁵

4) Den lukkede stol, som ses på grundplanen af den øvre gallerietage 1740 (jf. fig. 6c) og omtales

Fig. 60. Fragment af alabastfigur, muligvis sovende apostel fra fremstilling af Bønnen i Gethsemane på (†)prædikestol o. 1604 (s. 987). Museet på Koldinghus. Foto Hugo Johannsen 2008. – *Fragment of alabaster figure, possibly a sleeping disciple from the representation of the Prayers in Gethsemane on the (†)pulpit, c. 1604.*

Fig. 59. Sandstenskonsol, antagelig fra (†)prædikestol o. 1604 (s. 987). Lapidarium på Koldinghus. Foto AM 2008. – *Sandstone corbel, probably from the (†)pulpit, c. 1604.*

1767, kan være nr. 2 eller en fornyelse heraf fra Frederik IV's restaurering 1725-26.

†Pengeblokke. 1) Før 1643, da en jernbunden 'almisseblok' med lås registreredes; men ved besigtigelsen 1645, da den svenske besættelsesstyrke havde forladt slottet, var den opbrudt og sønderslagen.¹¹⁶ 2) O. 1650. I inventariet 1651 anføres en jernbunden blok som 'nylig forfærdiget'. Det er uvist, om det er samme blok, som reddes ved branden 1808 og bragtes i sikkerhed på rådstuen. Ved auktionen 1809 solgtes den til pastor Wissing i Højen (Jerslev Hrd.).⁹⁸

En †pengetavle, af træ og ældre end 1749, da den siges at være gammel og derfor nymalede.¹¹⁷ Formentlig den samme, der 1791 omtaltes som en malet trætavle med klokke og årstallet 1750.¹¹⁷ Reddet ved branden 1808 og solgt ved auktionen 1809 til pastor Wissing i Højen (Jerslev Hrd.).

†*Klingung*, 1749, af rødt fløj med guldgaller.¹¹⁷ 1791 tilføjes yderligere, at den havde en klokke samt rødakeret stang. Brændt 1808.⁹⁷

†*Malerier*. Inventariet 1617 anfører ‘to formalede tavler’ som tilkommet siden udfærdigelsen af inventariet 1585, der i øvrigt også nævnte to male-

rier, som hang på væggen i Christian III’s kirke (s. 939). Det kan ikke afgøres, hvorvidt der er tale om de to historiemalerier, som 1614 fandtes i kongens lukkede pulpitur (s. 988), ej heller om ‘den formalede tavle’, som kongen sendte til København 20. marts 1617, var en af de ovennævnte.²⁶

Fig. 61. Fragment af sandsten med indskriftkartouche, muligvis fra Christian IV's (†)slotskirke (s. 964). Lapidarium på Koldinghus. Foto AM 2008. – *Fragment of sandstone with inscription cartouche, possibly from Christian IV's (†)Castle Chapel.*

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Vejle Amt i almindelighed henvises til s. 56–58, vedr. litteratur og forkortelser til s. 59–62. Endvidere er benyttet:

ARKIVALIER

RA. *Regnskaber 1559-1660*. Lensregnskaber. Koldinghus. A. Regnskaber 1614–15; 1652–54 (*Lensrgsk. Rgsk.*); D. Kvittansiarumsbilag 1585–1643, 1643–61 (*Lensrgsk. Kvitt.bil.*). – *Reviderede regnskaber*. Kongelige slotte og haver. Koldinghus 1707–1829. Inventarie-, material- og brændevedsregnskaber 1707–53 (*Rev.rgsk. Inv. mv.*); Slotsregnskaber 1791–1829 (*Rev.rgsk. Slotsrgsk.*). – *Rentekammeret*. Danske Afdeling. Århus og Ribe Stifters renteskriverkontor. Diverse dokumenter ang. Koldinghus Slot og Ladegård 1680–1808 (*Rtk. Div. dok.*). – *Partikulærkammeret*. Bygningsregnskaber 1707–73. 86–4. Regnskaber 1721–25; 86–5. Regnskaber 1726–29 (*Ptk. Rgsk.*); 86–25. Regnskabsbilag 1726 (*Ptk. Rgsk.bil.*).

KglBibl. *Håndskriftsaml.* Udde Haar, *Kolding Slotskirke*, 1726 (Ledreborg 233 fol.).

Museet på Koldinghus. Diverse dokumenter over bjergede materialer og inventar efter slotsbranden 1808 samt fortegnelse over bortauktionerede genstande 17. nov. 1809: 1) liste af 18. jan. 1809. 2) Fortegnelse af 28. sept. 1809. 3) Vurdering af 1. nov. 1809 og 4) Auktionsliste af 17. nov. 1809. – J. O. Brandorff 1891 (Fortegnelse over de i Koldinghus Slotsruin opbevarede Skulpturfragmenter; kopi i NM); P. Eliassen o. 1910 (protokol med diverse arkivoplysninger); samme, o. 1910 (protokol med excerpter af lensrgsk.).

NM. *Indberetninger mv.*: Fr. Schiøtt, 1895(?) (excerpter fra div. rgsk. vedr. kirken på Koldinghus, udateret brev til Julius Smith); samme, 1895(?) (forslag til indskrifter i slotskirken); afskrift af Koldinghus' ældste slotsinventarier (gave fra P. Eliassen 1908); Charles Christensen o. 1955(?) (Koldinghus og dets fragmentstykker samt liste over sten, fremdraget 1955).

TEGNINGER

NM. Fire farvelagte blade med etageplaner af slottet ved C. Bruhn 1740. – Kirketårnsportalen o. 1850 ved Heinrich Heger(?). – To blade med kirketårnsportalen ved V. Th. Walther 1865. – Farvelagt blad med kirketårnsportalen ved G. Tersling 1876. – Gallerifag af Christian 4's slotskirke. Rekonstruktionsforsøg ved Axel E. Berg, udat. (o. 1876). – Måleblade af bygningsdetaljer ved Axel E. Berg, C. Hansen og D. Petersen,

udat. – Måleblade ved Julius Smith til opmålingssæt 1895 samt af div. detaljer. – 14 blade med opmålinger af portaler samt bygningssten ved Charles Christensen o. 1955.

Museet på Koldinghus. 14 blade med planer, snit og facader ved Julius Smith 1895.

KglBibl. Frederik den Femtes Atlas, bd. 35: Fire opstalter af slottets udvendige facader, projekttegninger ved Claus Stallknecht(?), dateret 1. maj 1720.

Danmarks Kunstbibliotek. Kirketårnsportalen ved Th. Lange 1885. – Div. opmålinger, skitser og rekonstruktioner samt korrespondance ved Kaj Gottlob 1960'erne.

LITTERATUR

P. Eliassen, *Kolding fra Middelalder til Nutid*, Kolding 1910 (*Eliassen*). Genoptrykt 1974–75 i to dele. 1: Koldinghus. 2: Det gamle og nyere Kolding. – *Betænkning om Koldinghus. Afgivet af det af Boligministeriet den 29. april 1964 nedsatte Koldinghus-udvalg*. Kbh. 1969 (*Betænkning 1969*). – Kaj Gottlob, *Koldinghus kirkesal. Skitseret opmåling – Istandsættelsesforslag 1966*. – Samme, *Kirken på Koldinghus. Foreløbig redegørelse for rummets anvendelse på grundlag af opmåling og rekonstruktionsforsøg*. 1969. – Samme, *Koldinghus kirkerum. Supplement af 23.3.69 til redegørelse af 16.1.69*. – Birgitte Dedenroth-Schou, udg., *Koldinghus Lens Regnskab 1610-11*, Kbh. 1984 (*Lensregnskab 1610-11*). – Otto Norn, »Hercules at the Frontier. Christian IV's Castle at Kolding«, *Leids Kunsthistorisch Jaarboek (Art in Denmark 1600-1650)*, 2, 1983 (1984), 157–75. – Samme, *To Grænseslotte. Frederik I's Gottorp og Christian IV's Koldinghus* (Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 62), Aabenraa 1986 (Norn, *Grænseslotte*). – Vivi Jensen & Poul Dedenroth-Schou, *Koldinghus. Grænseslot. Ruin. Museum*, Koldinghus 2004 (*Jensen & Dedenroth-Schou*).

Historisk indledning samt beskrivelse af Christian III's og Christian IV's (†) slotskirker ved Hugo Johannsen. Engelsk oversættelse ved Joan F. Davidson og oversættelse fra latin ved Peter Zeeberg. Redaktionssekretær Heidi Lykke Petersen; teknisk og grafisk tilrettelæggelse ved Mogens Vedso. Redaktionen afsluttet 2009.

NOTER

¹ Slottets historie er beskrevet af Eliassen og senest af Jensen & Dedenroth-Schou. Nærværende redegørelse bygger tillige på oplysningerne i betænkningen fra det af Boligministeriet nedsatte Koldinghus-udvalg (*Betænkning 1969*).

² *Danmarks Riges Krønike. Chronologia* I, Kbh. 1600, 325.

³ Specielt om de kgl. bygningsinspektørers betydning for slotsruinen, se tillige Johannes Exner, »Bygningsinspektører og Norn'er på Koldinghus«, Hugo Johannsen (red.), *Synligt og Usynligt. Studier tilegnede Otto Norn*, Herning 1990, 277-93.

⁴ Om slottets bygningshistorie se note 1. Om de enkelte faser desuden Vivi Jensen, »Koldinghus og Kolding. En senmiddelalderlig dansk grænsefæstning«, *Museet på Koldinghus. Årbog 1987*, 22-39; Otto Norn, *Christian III's Borge*, Kbh. 1949, 35-40; Mogens Vedso, »En vinduesflytning paa Koldinghus«, *Bygningsarkæologiske Studier*, 1985, 35-40; samme, »En hemmelighed på Koldinghus«, *Bygningsarkæologiske Studier*, 1988, 23-26; samme, »Christian III's trappehuse paa Koldinghus«, *Bygningsarkæologiske Studier*, 1989, 93-96; samme, »Christian III's Koldinghus. Sydføljen og dens indretning«, *Bygningsarkæologiske Studier*, 1993, 49-54; Otto Norn, »Hercules at the Frontier. Christian IV's Castle at Kolding«, *Leids Kunsthistorisch Jaarboek*, 2, 1983 (1984) 157-75; samme, *Grænseslotte*.

⁵ Se rekonstruktion ved Mogens Vedso, gengivet i Jensen & Dedenroth-Schou 20 f. Om vestfløjen, se desuden Poul Dedenroth-Schou, »Et renæssancehus fra dansk middelalder?«, *Museet på Koldinghus. Årbog 1990-1991*, 18-30; Thomas Bertelsen, *Danmarks senmiddelalderlige kirketårne. Studier i dansk bygningskultur 1400-1550* I, Århus Universitet 2007, (ph.d.-afhandling), 315.

⁶ Den grågrønne skifer, som ved arkæologiske undersøgelser er påvist i betydeligt omfang, har kunnet bestemmes som skifer fra Fumay i Ardennerne, hvilket harmonerer med oplysninger om, at skifertækkeren Dirk Dirksen 1553 skulle indkøbe skifer 'vesterværts', jf. Vivi Jensen, »Koldinghus' tage – materialer og mennesker«, *Museet på Koldinghus. Årbog 1990-91*, 1992, 31-56.

⁷ Planer om indretning af en stor sal til brylluppet omtales gentagne gange i de første måneder af 1590 (11. jan., 5. febr. og 5. marts), da formynderregeringen pålagde lensmanden, Caspar Markdanner, at fremskaffe det nødvendige tømmer. Da dette ikke lod sig gøre inden for den korte frist (brylluppet var fastsat til den 14. juni) opgav man planen 11. apr. og henlagde i stedet brylluppet til Kronborg, hvor det fejredes 19. apr. jf. *KancBrevb*.

⁸ Om von Oberberg, se Norn, *Grænseslotte*, Weilbach, *KunstLeks* og senest Lennart S. Madsen, »Hercules von Oberberg – en renæssancearkitekt i hertugdømmet Slesvig«, *Sønderjysk Månedsskrift* 2006, 100-08.

⁹ *KancBrevb*.

¹⁰ Om Hans Barchmand, der tidligere er sammenblandet med den i København bosatte hofbilledhugger, Hans Brockman, se Hugo Johannsen, »Hans Brockman. En glemt kunstnerpersonlighed blandt Christian IV's stenhuggere«, *En bog om kunst til Else Kai Sass*, Kbh. 1978, 151-73; Weilbach, *KunstLeks*.

¹¹ Eliassen 26 f.

¹² Jf. Laurids de Thurah, *Den Danske Vitruvius* II, Kbh. 1749, 217-21; Knud Voss, *Bygningsadministrationen i Danmark under Enevælden*, Kbh. 1966.

¹³ Når Christian IV i 1629-30 åbnede slotskirken for Hillerøds borgere, skyldes det særlige omstændigheder, først og fremmest, at det ikke var lykkedes at tilvejebringe en kirke til indbyggerne i den lille by, jf. *DK Frborg* 1680.

¹⁴ Jf. L. J. Koch (udg.), *Hans Adolph Brorson. Visitatsberetninger og breve* (Det danske Sprog- og Litteraturselskab), Kbh. 1960, 238 f.

¹⁵ Det fremhæves endvidere udtrykkeligt i biskop Brorson brev, at amtmændene stedse havde søgt gudstjeneste i sognekirken, ladet deres børn døbe, begravet deres døde og indgået ægteskab sammesteds. Det samme gjaldt utvivlsomt slottets øvrige personale.

¹⁶ *KancBrevb* (15. sept. 1573 og 31. dec. 1578). Der synes ikke at være udsendt lignende invitation efter prinsesse Augustas fødsel på Koldinghus 8. apr. 1580.

¹⁷ *KancBrevb* (1. og 21. jan. 1579).

¹⁸ *DaAtlas* V, 2, 894.

¹⁹ A. Petersen (udg.), »Laurids Engeltofts Dagbogsop-tegninger fra 1807 og 1808«, *Danske Samlinger* 3, 1867-68, 109 f.

²⁰ Eliassen 20.

²¹ Eliassen 26.

²² Jensen & Dedenroth-Schou 100.

²³ Jf. Hugo Johannsen, »The Protestant Palace Chapel. Monument to Evangelical Religion and Sacred Rulership«, N. H. Petersen, C. Clüver, N. Bell (eds.), *Signs of Change. Transformations of Christian Traditions and their Representation in the Arts, 1000-2000*, Amsterdam-New York 2004, 137-64; Hans-Joachim Krause, »Die Schlosskapelle in Torgau«, *Glaube und Macht. Sachsen in Europa in der Reformationszeit* (2. Sächsische Landesausstellung Torgau, Schloss Hartenfels, 2004), Hrsg. von Harald Marx u. Cecilie Holberg, Aufsätze, Dresden 2004, 175-88.

²⁴ *DK KbhBy* 5, 25 f., 30-35.

²⁵ *DK Sjyll* 2129.

²⁶ Inventarium 1585 og 1617, jf. *Lensrgsk. Kvitt.bil.*; refereret hos Eliassen 32 f.; endvidere afskrift i NM.

²⁷ Jf. Otto Norn, »Dronning Dorotheas Altertavle paa Sønderborg Slot«, *NMArb* 1950 21 (med note 9).

²⁸ *DK Sjyll* 2133-36.

²⁹ *DK Frborg* 580-96.

³⁰ Søren Balle og Geert Bolwig (udg.), *Christian III's rentemesterregnskaber* IV, 1557-58, Kbh. 1999, 403.

³¹ Jf. inventariet 1617 (note 26). Den russiske adelsmand, Phocas Staphroph, der efter at have tjent zaren

blev fanget af danskerne på Øsel og ført til København. Han antog her den evangeliske tro og blev af Frederik II gjort til 'sølvermester'. Han døde på Antvorskov i juli 1592 og begravdes i Slagelse, Skt. Mikkel's Kirke, jf. *DK Sorø* 217.

³² *DK KbhBy* 5, 48 f.

³³ Laurids de Thurah, *Den Danske Vitruvius* II, Kbh., 1749, 217–21; *DaAtlas* V, 2, 894.

³⁴ Jens Jørgen Fyhn, *Efterretninger om Kjøbstaden Kolding*, Kbh. 1848, 17–18, 27–29.

³⁵ Publiceret i *Studierejser af Kunstakademiets Elever*, II, Kbh. 1904, tavle 4–5.

³⁶ Eliassen 205.

³⁷ *Koldinghusmuseet*. Protokol, betitlet »Fortegnelse over de i Koldinghus Slotsruin opbevarede Skulpturfragmenter, hidrørende fra nævnte Slots Udsmykning« (samtidig genpart i NM).

³⁸ Jf. overslag på div. arb. 1900–01. NM. *KorrArk*.

³⁹ Francis Beckett, *Frederiksborg II: Slottets Historie*, Kbh. 1914, 145; Walther Ohle, *Die protestantischen Schlosskapellen der Renaissance in Deutschland* (Dissertation), Stettin 1936, 58 f.; Vilhelm Wanscher, *Christian 4.s Bygninger*, Kbh. 1937, 24 f.; Harald Langberg, *Danmarks Bygningskultur*, I, Kbh. 1954, 161; Catrin Haufschild, »Schlosskapellen in Schleswig-Holstein um 1600«, *Nordelbingen* 65, 1996, 13–39, 18 f.

⁴⁰ Otto Norn, »Hercules at the Frontier. Christian IV's Castle at Kolding«, *Leids Kunsthistorisch Jaarboek* (Art in Denmark 1600–1650), 2, 1983 (1984) 157–75; samme *Grænselotte* specielt 83–91.

⁴¹ Norn, *Grænselotte* 173. Det er bemærkelsesværdigt, at Norn ikke konkretiserer den nøje arkitektoniske sammenhæng mellem kirkerne på Hansborg og Koldinghus, eftersom han utvivlsomt har været opmærksom på den nærmest identiske udformning af sandstensgesimserne. At han kendte von Oberbergs modeller hertil fra både Hansborg og hertugens jagtslot, Grøngård ved Tønder, (1570) fremgår af illustratio-

Fig. 62. Søjlebase fra underetagen af galleriet i Christian IV's (†) slotskirke (s. 954). Lapidarium på Koldinghus. Foto AM 2008. – Base from the lower storey of the gallery in Christian IV's (†) Castle Chapel.

Fig. 63. Slutsten og buesten fra overetagen af galleriet i Christian IV's (†) slotskirke (s. 955). Lapidarium på Koldinghus. Foto AM 2008. – Keystone and arch stone from the upper storey of the gallery in Christian IV's (†) Castle Chapel.

nerne til hans artikel »Serlio and Denmark«, *Analecta Romana Instituti Danici* I, 1959, 105–20.

⁴² *DK Frborg* 579. Hvis der har eksisteret en sådan sammenhæng mellem Hansborg-kapellet og Kronborg, kan 1601-kontrakten om indretningen af kirken på Koldinghus ikke have taget sigte på den arkitektoniske struktur. I Danmarks Kirkers meget summariske og usignede beskrivelse af kapellet på Hansborg (1954) er ovenstemmelsen med kirken på Koldinghus ikke betvivlet.

⁴³ Jf. Hugo Johannsen i *Kirkens huse* (Danmarks arkitektur 6), Kbh. 1981, 121 f.; samme (note 23); samme, »The Saxon Connection. On the Architectural Genesis of Christian IV's Palace Chapel (1606–1617) at Frederiksborg Castle«, Jan Harasimowicz, Piotr Oszczanowski, Marcin Wislocki (eds.), *On the Opposite Sides of the Baltic Sea. Relations between Scandinavian and Central European Countries*, 2, Wrocław 2006, 374.

⁴⁴ *KancBrevb* (28. jan. 1598). Tilsynet specificeredes dagen efter med en ordre om, at Markdanner skulle være til stede, når bygmesteren aftalte lønnen med murerne. Efterfølgende (13. febr., 5. og 27. marts) udgik der besked om indsamling af tømmer, kalk og mursten, så byggeriet 'ufoortøvet kan gå for sig'.

⁴⁵ Kirkeindvielser ophørte ikke med reformationen 1536. Således indviedes slotskirken på Hansborg påskedag 14. apr. 1566, jf. Holger Fr. Rørdam, *Københavns Universitets Historie fra 1537 til 1621*, I, Kbh. 1868–69, 585. Slotskirken på Kronborg påskedag 15. apr. 1582, jf. *DK Frborg* 566. Slotskirken på Frederiksborg er formentlig taget i brug 1617 i hundredeåret for Luthers teseopslag; men det vides ikke, om der har været nogen indvielseshøjtidelighed, jf. *DK Frborg* 1693.

⁴⁶ *Lensregnskab 1610–11* 230.

⁴⁷ RA. *Lensrgsk. Rgsk.* 1614–15. *KancBrevb* (2. april 1614).

⁴⁸ Eliassen 106 f.

⁴⁹ DK Frborg 576, 1697.

⁵⁰ Eliassen 202.

⁵¹ Jf. Rolf Schönau, »Sandstein aus Obernkirchen – eine kleine Wirtschaftsgeschichte«; endvidere Hillert Ibbeken, »Wie der Obernkirchner Sandstein entstand«, *Schlösser der Weserrenaissance*, Hrsg. von Michael Bischoff u. Hillert Ibbeken, Stuttgart – London 2008, 52 f., 58 f.; Tord Andersson, »Gotlandsk sandsten«, Inge Mette Kirkeby (red.), *Sandstensportaler i Danmark*, Kbh. 1995, 152–61.

⁵² Det gælder først og fremmest italieneren Sebastiano Serlio, hvis arkitekturbøger allerede før 1550 var oversat til fransk og nederlandsk og således tilgængelige for en meget bred kreds af både bestillere og kunstnere. Navnlig de instruktive træsnit med detaljerede gengivelser af antikke bygninger og deres arkitekturdetaljer har virket som umådelig indflydelsesrige modeller, jf. *Norn* (note 41).

⁵³ Af disse kan det ene (fig. 66) identificeres som Kærligheden (Caritas) siddende mellem børn. Fragmentets dimensioner, 67×68 cm, bundpladens tykkelse, ca. 11 cm, og navnlig den retvinklede, nedre afslutning udelukker, at der kan have været tale om et svikkelrelief. – Det andet fragment (fig. 65), som er afbrudt på de

tre sider, måler ca. 11×15 cm, og bundpladen er mindst 5 cm tyk. Det viser de sammenbundne fødder af en skikkelse, hvis kløer antyder en djævel, stående på en volutformet genstand. – Endelig skal nævnes et relief, som nu kun kendes fra et ældre fotografi af stensamlingen (jf. fig. 17). Det viser en stærkt beskadiget, siddende kvindefigur, hvis hoved og arme er afslåede.

⁵⁴ Dette svarer præcis til den til rådighed stående plads if. de bevarede levn på nordvæggen.

⁵⁵ Identifikationen skyldes antagelig arkitekturhistorikeren Fr. Schiøtt, som forsynede Julius Smith med oplysninger om kirkens bygningshistorie og tillige er ophavsmand til et udkast (NM) med angivelse af Ude Haars tekster på skjoldbuefelterne samt forslag til indskrifter på galleriets gesims og brystværn. Arkitekt Smith ses at have fulgt forslaget i sin rekonstruktion (jf. fig. 14–15); dog kun for galleriets vedkommende. Hvad teksten angår, stemmer resterne overens med Frederik II's bibel (1589), som dog har dobbelt 'f' i sølv, d.e. »sølf«. 9-tallet i citatangivelsen er forsvundet ved en beskadigelse, men konturerne anes dog fortsat.

⁵⁶ En mulig alternativ anbringelse kunne være prædikestolen eller muligvis snarere frisen over en dørindramning.

⁵⁷ Kendes fra en hymne af Joachim af Magdeburg (1525–87). Endvidere benyttet af Karen Gyldenstjerne som valgsprog, jf. altertavle og epitafiemaleri i Uth Kirke (Bjerre Hrd.).

⁵⁸ DK Frborg 1754 og fig. 51, 56–58.

⁵⁹ *Lensregnskab 1610–11* 230.

⁶⁰ RA. *Lensrgsk. Kvitt.bil.*; endvidere Museet på Koldinghus og NM (excerpter ved Eliassen og Schiøtt).

⁶¹ På et ældre fotografi af kirkeruinens indre (fig. 69) ses, at trappens halvcylinder lukkes af et fladbuet stik i højde med dansesalens gulv, hvorover den er tilmuret.

⁶² Betegnelsen 'øverst' og 'nederst' er ikke entydig, men skal i denne sammenhæng ikke tolkes vertikalt, men i et værdiperspektiv, hvor 'øvre' betegner alterenden, 'nedre' den modsatte ende, jf. Hans de Hofmans kirkebeskrivelse (s. 934), hvor søndre kortsides galleri kaldes 'den nederste ende'.

⁶³ Jf. *KancBrevb* (Haderslevhus, 2. Apr.); RA. *Lensrgsk. Rgsk.*

⁶⁴ *Norn*, *Grænseslotte* 89.

⁶⁵ DK Sjyll 237–39.

⁶⁶ Senest Lennart S. Madsen, »Hercules von Oberberg – en renæssancearkitekt i hertugdømmet Slesvig«, *Sønderjysk Månedsskrift*, 2006, 100–08 (med henvisninger til ældre litteratur).

⁶⁷ Om Sønderborg-kapellet, se DK Sjyll 2129–60. Om Gottorp, se *Norn*, *Grænseslotte* og Dietrich Bieber, »Die Kapelle von Schloss Gottorf. Ein Sakralraum des Frühabolutismus«, Heinz Spielmann, Jan Drees (Hrsg.), *Gottorf im Glanz des Barock. Kunst und Kultur am Schleswiger Hof 1544–1713*, I (Die Herzöge und ihre Sammlungen), Schleswig 1997, 157–77.

Fig. 64. Maske på søjlepostament fornedet på galleriets østre langside, indmuret i nordmuren af Christian IV's (†)slotskirke, sml. fig. 13a, 30 (s. 961). Foto Hugo Johannsen 1971. – Mask on the pedestal of the pillar in the lower part of the long east side of the gallery, incorporated into the north wall of Christian IV's (†) Castle Chapel, cf. figs. 13a, 30.

⁶⁸ Både gesimsen og svikkelrelieffet af en Victoria-figur er udstillet på museet (inv.nr. H 2620 og 2613), mens en række andre fragmenter opbevares i magasinet. Som den første har Otto Norn vist den nøje sammenhæng mellem arkitekturdetaljer fra $\dagger$ Hansborg-kapellet (1566) og hertugens $\dagger$ jagtslot, Grøngård (1570), jf. Norn (note 41), 105–21, specielt fig. 14–17. Norn nævner ikke Koldinghusfragmenterne i denne sammenhæng, men må have været opmærksom på overensstemmelsen.

⁶⁹ Jf. Johannsen 2004 (note 23).

⁷⁰ I de sachsiske kapeller genfinder man kun svikkelrelieffer i den fornemme, antikiserende portal til kapellet på slottet i Dresden, jf. Angelica Dülberg, »...weitaus die edelste Portalcomposition der ganzen deutschen Renaissance«, *Denkmalpflege in Sachsen* 2004 (2005), 52–80. På hjemlig grund ses motivet ellers tidligst i hovedportalen til Kronborg (1573–76), Mørkeport smst. (1577) og portalen til Badstuen på Frederiksborg (1580); endvidere Cornelis Floris' gravmæle for Christian III (1574, opstillet 1580 i Roskilde Domkirke).

⁷¹ Ifølge Vilhelm Wanscher har bygmesteren ladet sig inspirere af opstalten i en række norditalienske centralkirker (Pavia, Lodi) fra slutningen af 1400-tallet, jf. samme, *Christian 4.s Bygninger*, Kbh. 1937, 25. Der vides dog intet om, hvorvidt von Oberberg har kendt denne arkitektur. Det kan ikke udelukkes, at fordoblingen af det øvre stokværks åbninger i lighed med de arkitektoniske detaljer er inspireret af eksempler i Serlios arkitekturbøger. Således viser den italienske arkitekt i 4. bog (1537) af sin traktat en facade med dobbeltarkader foroven (fol. 176v). Det antikke forbillede er 'Porticus Pompeii' i Rom, som også har en tilsvarende 'ukorrekt' anbringelse af søjle over bueåbning (3. bog, 1540, fol. 76r); jf. Sabine Frommel, *Sebastiano Serlio architect*, Milano 2003, 66.

Fig. 65. Fragment af uidentificeret sandstensrelief, antagelig fra Christian IV's ($\dagger$) slotskirke (s. 994). Lapidarium på Koldinghus. Foto Hugo Johannsen 2008. – *Fragment of unidentified sandstone relief, probably from Christian IV's ($\dagger$) Castle Chapel.*

Fig. 66. Kærligheden (Caritas). Sandstensrelief, muligvis fra Christian IV's ($\dagger$) slotskirke (s. 994). Lapidarium på Koldinghus. Foto AM 2008. – *Charity. Sandstone relief, possibly from Christian IV's ($\dagger$) Castle Chapel.*

⁷² Facaden af galleriet på Augustusburg, som skal være tegnet af den lidt kendte Erhard van der Meer er kopieret efter Serlios gengivelse af Marcellus-teateret i Rom, jf. Johannsen 2006 (note 43) 373 f.

⁷³ Jf. Hugo Johannsen, »The Writ on the Wall: Theological and Political Aspects of Biblical Text-Cycles in Evangelical Palace Chapels of the Renaissance«, *The Arts and the Cultural Heritage of Martin Luther*, E. Østrem, J. Fleischer og N. H. Petersen (eds.), *Særunummer af Transfiguration. Nordisk tidsskrift for kunst og kristendom*, 4/1, 2002, 81–97; Johannsen 2004 (note 21).

⁷⁴ *Hans Vredeman de Vries und die Folgen*, hrsg. von H. Borggrefe und V. Lüpkes (Studien zur Kultur der Renaissance 3), Marburg 2005.

⁷⁵ Tilsvarende Vredeman-inspireret ornamentik kendetegner også pulpitur søjlerne i kapellet på Gottorp, jf. Bieber (note 67).

⁷⁶ Ingen direkte kopier, forenklede variationer, kun nordfløjens portal er en direkte kopi.

⁷⁷ Jf. Friedrich Laske og Otto Gerland, *Schloss Wilhelmsburg bei Schmalkalden*, Berlin 1895; Peter Handy, *Schloss Wilhelmsburg bei Schmalkalden*, Schmalkalden 1977; Johannsen 2004 (note 23).

⁷⁸ 27. sept. besøgte 'kongens kalksnider' den store sal på Koldinghus med henblik på en stukkaturudsmykning. Selvom han ikke nævnes med navn, er der utvivlsomt tale om 'kongens dønnikemester, Valentin von Schmalkaldt', hvem tolderen i Kolding 14. apr. 1614 fik ordre til at betale i henhold til kontrakt om stugarbejder på slottet, såfremt lensmanden ikke gjorde det, jf. *KancBrevb.* Jf. i øvrigt *Weillbach, KunstLeks; DK*

Frøborg 1692, 1754 f. og Bredo L. Grandjean, *Stukarbejder i Danmark 1660-1800*, Herning 1994.

⁷⁹ Foruden Valentin Dressler kan nævnes slotsfogeden på Københavns Slot, Hans Merckel.

⁸⁰ NM. Kildeexcerpter ved Fr. Schiøtt.

⁸¹ Jf. Hugo Johannsen, »Regna Firmat Pietas. Eine Deutung der Baudekoration der Schlosskirche Christians IV zu Frederiksborg«, *Hafnia. Copenhagen Papers in the History of Art* 3, 1974 (1976) 67-140; Norn, *Grænseslotte* 90 f.; Hugo Johannsen, »Slotskirken«, Steffen Heiberg (red.), *Christian 4. og Frederiksborg*, Kbh. 2006, 134-51.

⁸² *Eliassen* 123 f.

⁸³ *KancBrevb* (22. okt. 1629).

⁸⁴ RA. *Lensrgsk. Kvitt.bil.*; *Eliassen* 132 f.

⁸⁵ *KancBrevb* (30. maj og 2. juni).

⁸⁶ Regnskabsposterne nævner således bl.a. 16 nye vinduer og 120 ruder, jf. RA. *Lensrgsk. Rgsk.* 1653-54.

⁸⁷ *Eliassen* 140 f.

⁸⁸ *Eliassen* 150 f.

⁸⁹ RA. *Rtk. Div. dok.*

⁹⁰ Således meddelte Johannes Røde 19. marts 1726, at han nu var mere end halvt færdig med kirkens maling og forgyldning, og 29. juli var han og hans her efterladte folk færdige med at bemale kirken i henhold til den prøve, han havde givet for nogle år siden, og kontrakten af 17. sept. 1725, jf. RA. *Ptk. Rgsk.bil.* Heimbrod kvitterede ligeledes for billedhuggerarbejdet. Der omtales et rejsepas for en svend, som arbejdede 70 dage, muligvis den Friedrich Müller, som 28. juni 1726 kvitterede for fire knopper til prædikestolen.

⁹¹ RA. *Ptk. Rgsk.bil.*

⁹² RA. *Ptk. Rgsk.bil.*

⁹³ *Museet på Koldinghus*. Div. dok. over bjergede materialer og inventar efter slotsbranden 1808 samt fortegnelse over bortauktionerede genstande 17. nov. 1809; *Eliassen* 189 f.

⁹⁴ Christian Molbech, *Ungdomsvandringer i mit Fødeland* 2, Kbh. 1815, 173.

⁹⁵ Efterhånden blev det dog for groft, og 1828 blev 11 Koldinghåndværkere straffet for tyveri fra ruinen med fængsel eller bøde, jf. *Eliassen* 196.

⁹⁶ Jf. folder med tekst af Poul Dedenroth-Schou, udgivet af Museet på Koldinghus 1983.

⁹⁷ RA. *Revrgsk. Slotsrgsk.*; endvidere note 87.

⁹⁸ Jf. slotsforvalter Christensens inventarieliste af 26. apr. 1808 (*Eliassen* 189 f.) og sammes reviderede liste af 28. sept. 1809 samt auktionslisterne af 17. nov. s.å. (Museet på Koldinghus).

⁹⁹ Ved besigtigelsen 10. nov. 1645 efter Torstensson-

krigen hedder det om alteret: 'fandtes på alteret en tavle af alabast, hvoraf nogle billeder borte og nogle skamferede', jf. RA. *Lensrgsk. Kvitt.bil.*; endvidere *Museet på Koldinghus*. Protokol med excerpter af lensrgsk. 123-24.

¹⁰⁰ *DaAtlas* V, 2, 894.

¹⁰¹ RA. *Lensrgsk. Kvitt.bil.*

¹⁰² Tavlen, som brændte 1902, kendes fra fotografier, jf. Chr. Axel Jensen, »Alteret i Vor Frue Kirke i Ålborg«, *Saml. til Jydsk Historie og Topografi*, 3. Rk., III, 1901-03, 357-64; Svend B. Olesen, »Vor Frue Kirke i Ålborg«, *Fra Himmerland og Kjær Herred* 67, 1978, 43-50.

¹⁰³ Altersættet kan skyldes en guldsmed fra hovedstaden og kan f.eks. sammenlignes med alterkalke udført af Niels Enevoldsen til Torslunde og Herslev kirker, jf. *DK Kbh Amt* 520, 668.

¹⁰⁴ Jf. Vivi Jensen, »Efter branden«, *Skalk* 2002, nr. 1, 28-32; *Jensen & Dedenroth-Schou*, 70 f.

¹⁰⁵ Muligvis beslægtet med de to fornemme kalkklæder fra Københavns Slotskirke, som nu opbevares i Det kgl. Sølvkammer, jf. *DK KbhBy* 5 36.

¹⁰⁶ RA. *Lensrgsk. Kvitt.bil.*; endvidere note 24.

¹⁰⁷ Oplysningerne fremgår af beskrivelsen i Danske Atlas (1767), hvori det hedder, at stolen havde 'meget smukke bibelske historier' og stod på et 'kunstigt stenbillede', hvorved en løve på et postament holdt det danske våben, jf. *DaAtlas* V, 2, 894.

¹⁰⁸ Reparationerne på prædikestolens billedfremstillinger omfattede i hvert fald: 1) »Von Alabaster einen Kopf an Christus, da er am Oelberg liegt«, 2) »Bei der Giesselung einen Kriegsknecht seine Nase gemacht« og 3) Bei der Aufstehung 2 Kriegsknechte jeden einen Arm und Fuss«, jf. RA. *Ptk. Rgsk.bil.*

¹⁰⁹ Koldinghusmuseet (inv.nr. 20.930). Jordfund fra Kolding.

¹¹⁰ RA. *Lensrgsk. Rgsk.*

¹¹¹ RA. *Ptk. Rgsk.* og *Ptk. Rgsk.bil.*

¹¹² Norn, *Grænseslotte* 89. Han foreslår endvidere, at den trappe fra omgangen til dansesalen, som 1643 kaldes ny, allerede eksisterede på dette tidspunkt og var en videreførelse af en trappe fra gulvet til omgangen.

¹¹³ Norn, *Grænseslotte* 90; Bieber (note 67).

¹¹⁴ *DK KbhBy* 5, 44.

¹¹⁵ Om Jens Mortensen i øvrigt, se Merete Bergild og Jens Jensen, »Nykirkemesteren« – Jens Mortensen og hans træskærerarbejder i jyske kirker omkring midten af 1600-tallet, *Fra Ribe Amt* 1987, 31-48.

¹¹⁶ RA. *Lensrgsk. Kvitt.bil.*

¹¹⁷ RA. *Revrgsk. Inv. mv.* og *Revrgsk. slotsrgsk.*

Fig. 67. Koldinghus set fra nordøst. Gouache af J. J. Bruun 1747. – *Koldinghus seen from the north-east.*

THE (†)CHAPELS OF KOLDINGHUS

ENGLISH SUMMARY

History of the castle (pp. 921–22). Koldinghus (figs. 4, 5 and 67) rises majestically on a hill above the town of Kolding and the artificially-created castle lake. It is thought to have been (re-)built in 1267 or 68 by Erik Glipping as a border castle between the Danish kingdom and the duchies of Schleswig-Holstein. The historian Arild Huitfeldt (c.1600) called the castle a ‘gate and key to the kingdom’, and it played an important role both for royal power and for local administration, until 1808, when extensive damage was caused to the castle by a fire started as a result of the quartering of French and Spanish auxiliary troops there during the Napoleonic War. From then on the castle was left as a picturesque ruin (figs. 1, 12) and until 1831 it was often used as a convenient stone-

quarry by the local people. In the second half of the 19th century work was started to ensure the ruin was preserved; ruin-romanticism, antiquarian interests and desire to rebuild the castle were conflicting elements in the debate about its future. A decisive factor in this was the establishment of a museum, in 1893, in the north wing of the ruin; the museum gradually grew and by the second decade of the 20th century it had taken over large parts of the west wing. In 1931–35 the Great Tower or Giants’ Tower of the west wing was rebuilt, and this meant that the whole wing, including the chapel and the Great Hall above, finally were covered by a roof (figs. 21, 26). In 1972 it was decided that a roof should be built over the whole castle ruin and the masonry would

be secured against further decay. The project was carried out by the architects Inger and Johannes Exner, and it aimed to let as much as possible of the ruin's authentic masonry remain visible but at the same time to provide areas in each wing that would be available for use by *Museet på Koldinghus*. In 1989 the restored building was taken into use.

Main features of the building-history (pp. 922–25). The building-history of the castle falls into four main periods, each represented in the existing building.

1. *The medieval castle* is constructed on a mound, the eastern part of which provides the site for stables that are separated by a ditch from the higher western part where the castle itself stands. In the late Middle Ages (fig. 3) the castle consisted of a number of stone buildings; of them the walls of the western part, the *palatium*, from the end of the 1400s, are still to a large extent preserved (fig. 7d). The castle probably contained a chapel(?), although there is no mention of this in the sources and there are no remaining physical traces.

2. *Christian III's rebuilding, 1548–52*. King Christian III had introduced the Lutheran Reformation in Denmark in 1536; in 1548 he set in hand a thorough rebuilding of the medieval castle. On conclusion of this work the castle emerged as a whitewashed four-winged Renaissance castle with curved "Italian" style gables and spire-topped stair-turrets (fig. 4). The castle, which had been allocated in 1547 as the lifelong property and future widow's residence of Queen Dorothea, was used frequently by the royal family, and Christian III died there on New Year's Day in 1559. The royal apartments were located in the newly-built south wing, the west end of which housed the Castle Chapel.

3. *Christian IV's rebuilding, 1598–1616*. After a fire in the north wing the young Christian IV, who had often stayed in Koldinghus in his childhood and youth, embarked on an ambitious renovation of the castle. The most conspicuous feature was the extension of the west wing to the north, out over the slope of the mound down towards the castle lake. The purpose was to create space for a new larger chapel, with a large hall (the Great

Hall) above it, using the full length of the extended wing. The whole structure was crowned by a large tower, with its topmost balustrade distinguished by four statues representing giants of antiquity; the tower thus came to be known as the Giants' Tower, or the Great Tower (figs. 5, 12 and 21). In c. 1610 the staircase towers in the courtyard were renovated, and in 1616 the Great Hall could be taken into use for ceremonial festivities in connection with the enfeoffment of the Schleswig-Holstein duchies.

The plans for this rebuilding were the work of the old master-builder Hercules von Oberberg († 1602), who had carried out work for both dukes and kings since 1559, with a base in Haderslev in the castle of Hansborg (Haderslevhus), which he himself had designed for Duke Hans the Elder. The re-building at Koldinghus was the first of the many major building enterprises carried out by Christian IV, and he was undoubtedly closely and energetically engaged in it, contributing personal requests and ideas.

4. *Frederik IV's rebuilding, 1720–26*. The castle had been ravaged and plundered repeatedly during the 17th century wars (the Emperor's War in 1627–29, the Torstensson Feud in 1643–44 and the Carl Gustav Wars of 1657–60); it was no longer used so frequently by the king, and after the introduction of the Absolute Monarchy in 1660 it served chiefly as the seat of administration of the region. Under Frederik IV, however, it became the focus of a large-scale modernisation scheme, with redesigned interiors and standardisation of the positioning of windows (figs. 52, 53 and 67). The Castle Chapel was also subjected to thorough restoration, apart from the ruined altarpiece, which the King ordered to be left in its ruined form as a reminder of 'the evil deeds of the enemy'.

CHRISTIAN III's (†)CASTLE CHAPEL (pp. 935–39)

The first mention of the chapel (figs. 8–9) dates from 1558, but it was established in 1549–50 in the west end of the new south wing. In the course of Christian IV's reconstruction it was demolished, at

Fig. 68. Portal til trappetårnet ved Christian IV's slotskirke (s. 950). Foto AM 2008.
– Portal of the staircase tower for Christian IV's Castle Chapel.

latest c. 1610, when the room was subdivided and reassigned as living space. The preserved masonry to the south and west (figs. 10–11) shows that the chapel had covered two storeys. As a consequence of this it gained light from the tall slim windows with rounded relieving arches (cf. fig. 3). In the interior the space was divided up by a wooden gallery, which was supported at the ends by projections that have been preserved in the walls; it

probably also had (wooden) pillars below the facades of the gallery. The gallery could be accessed directly from the royal apartments to the east, while the lower floor was connected with a porch to the east of the chapel and with the staircase tower, in the southwest corner of the courtyard, which also provided a connection between the two floors.

The liturgical arrangement of the chapel is not known, and no furnishings have been preserved.

It is known, however, that the †altarpiece, which was sold in 1615 to the nearby Nørre Bramdrup Church, was an altarpiece with wings, on which the main depiction of Christ on the Cross was flanked by the Old Testament prototypes favoured in early Lutheran pictorial altarpieces: the Sacrifice of Isaac and the Serpent of Brass.

The chapel at Koldinghus was the first castle chapel built after the Lutheran reform. It probably came to form the model for interior renovation of the chapel in Copenhagen Castle (1552–55) and especially for the Dowager Queen's chapel from 1568–70 at Sønderborg Castle. There the wooden gallery is preserved, but the ceiling, unlike that of the Koldinghus chapel, is vaulted. The preserved altarpiece, which is attributed to Frans Floris, moreover shows a similar iconography to that of the Kolding altarpiece.

CHRISTIAN IV's (†)CASTLE CHAPEL (pp. 940–90)

Building-history (pp. 946–49). The earliest mention of the new chapel is from 29 January 1598, in a summary of the King's contract with Hercules von Oberberg about the new construction-work. In the summer of 1600 the outer "shell" was nearing completion, and quantities of the materials ordered for the roofing and for the sculptural details arrived at the building site, including sandstone from Bückeberge on the river Weser and from Gotland. On 4 December 1601 the King entered into a contract for the interior of the chapel with the stonemason Hans Barchmand, who is first mentioned in this context. The chapel was to be 'in every aspect accomplished as the chapel in Haderslevhus' (Hansborg), and the stonemason was to complete the work in the course of two years with support from von Oberberg. On 30 January 1604 the King awarded the stonemason an extra sum for his work with the completion of the chapel 'after the previous master-builder's death'. And the following day he was also given the contract for the stone pulpit. It is not known when the chapel was given its stucco decoration, which like the pulpit and the altarpiece was not included in the 1601 contract, nor

is it known when the chapel was taken into use. In 1613–14 a number of alterations were made, with additions to the furnishings and internal staircases.

Exterior (pp. 950–53). The area used for the chapel was located at the north end of the extended west wing, above two vaulted cellars and under the Great Hall and the Giants' Tower. On the exterior its walls project because of enlargement to bear the pressure of the vault of the chapel and the Giants' Tower. The chapel receives light from two rows of basket-handle arch windows, while to the north there is only one tall window, now bricked up (figs. 7d–f, 22). The entrance from the courtyard is through a sandstone portal (figs. 23, 68) in the northwest staircase tower, which also functions as the access to the upper floors of the west and east wings and to the Giants' Tower. Perhaps because of its multi-functional role the border of the portal lacks the specific religious symbolism that characterises e.g. the portals of the castle chapels at Kronborg and Frederiksborg. The top section, with the coats of arms of the King and of Queen Anna Cathrine, contains their Christian mottoes, however.

Interior (pp. 953–70). The chapel was originally a vaulted gallery chapel with a two-storey gallery running round three of its sides – the fourth being the altar wall to the north. The room's appearance now reflects the destruction of the fire in 1808, when the Giants' Tower collapsed and broke through the vaulting of the chapel, and bears witness to a number of subsequent attempts to secure the building and the ultimate solution of its inclusion in the museum in 1977–80 (figs. 24–25, 70).

The basis for the reconstruction of the original chapel is provided mainly by a large number of traces and remnants in the walls of the room, chiefly the preserved remains of where the gallery and the vault joined onto the north wall (figs. 13, 27). To this can be added preserved fragments of

Fig. 69. Ruinen af Christian IV's (†)slotskirke og dansesal set mod nordvest. Foto o. 1900. – *The ruin of Christian IV's (†)Castle Chapel and Great Hall, looking northwest.*

the sandstone gallery which have gradually come to light after most of them disappeared for use as building materials after the fire. The collection of these stones, which has had a chequered history, is now (2009) being displayed in a room in the stable building. This primary material is supplemented by information from the accounts, descriptions and ground-plans from 1740 (figs. 6a-d).

The stone gallery which 'created' the chapel interior framed a room of c. 18×6 m, formed as three square sections, covered by a corresponding number of vaults (figs. 28a-e). It was surrounded by arcades on two storeys, with double-vaulting corresponding to the construction of the gallery. The gallery, which was a Renaissance composition, inspired by Roman triumphal arches and theatre buildings, was distinguished, on its lower storey, by Ionic half-columns, while the upper storey, which had lower apertures and double as many of them, was decorated with Corinthian half-columns.

The gallery was chiefly made of sandstone, supplemented with masonry without sculptural details. After construction of the walls the difference in materials was eliminated with plaster and paint. The facades of the gallery towards the chapel were further decorated by rich ornamentation, partly classical-architectural (figs. 18-19), and partly in 'modern' variations, inspired by Hans Vredeman de Vries's engravings of ornaments (figs. 36-45). The facades were also adorned with figure-reliefs in the spandrels of the lower storey. Of the original 28 spandrel-reliefs there are only remains of four that have come to light; one of them probably represents Patience (fig. 44). Finally, the frieze of the main cornice was covered in inscriptions, only two of which have been identified, one from the 119th Psalm of David, verse 72 (fig. 40). There were also inscriptions on the large areas beneath the wall-ribs, probably painted, and they are known from a manuscript from 1726 (figs. 54a-g), when they were restored and supplemented. The manuscript furthermore shows that the same areas were also decorated with figures (probably of stucco) of Christ, the four evangelists and Peter and Paul.

The vaulting of the three large central bays of the chapel was designed as complicated ribbed vaults (figs. 47, 51), with the cells highlighted with stucco decoration (fig. 13b); there are no preserved remnants of any decoration there may have been on the vaults of the arcades, however. The stucco-work on the vaulting was possibly the work of Valentin Dressler from Schmalkalden. The floor of the chapel, which was one step lower than the arcades, was covered with black and white marble slabs, while the other floors were tiled.

Summary (pp. 970-74). The Castle Chapel at Koldinghus is one of a large number of castle chapels established by Protestant princes in Northern Europe in their castle residences after the Lutheran Reformation. The prototype for these chapels, "uninfected" by the Roman Church, was the chapel which Luther consecrated in Schloss Hartenfels in Torgau (Saxony) on 15 October 1544. As mentioned in the contract of 1601 the chapel at Koldinghus was meant to be similar to the one consecrated in 1566 at Haderslevhus, i.e. the Hansborg Castle where Christian IV held his wedding in 1597. It has been questioned whether the wording of the contract should be interpreted literally, since for instance the chapels built by master-builder Hercules in Sønderborg Castle and at Gottorp (1590) were fitted with simpler wooden galleries, and because the King's father, Frederik II, had used other models for his chapels in Skanderborg and Kronborg. Sandstone fragments of entablature and a spandrel-relief from the chapel at Hansborg (Haderslevhus), which was demolished in 1660, show such close similarity to the remnants of the Koldinghus gallery, however, that the latter can be described as a repetition. In that case the chapel at Hansborg (and its 'replica' in Kolding) occupies a key position as an independent realisation of the Saxon prototypes, coloured by the master-builder's deep knowledge of Serlio's

Fig. 70. Indre af Christian IV's (†)slotskirke set mod nord efter indretning til brug for Museet på Koldinghus 1977-80 (s. 982). Foto AM 2008. – *Interior of Christian IV's (†) Castle Chapel looking north, after its conversion for use by Museet på Koldinghus 1977-80.*

books on architecture. If the gallery at Hansborg, like the one at Koldinghus, was a self-contained construction in contrast to the integrated structure with internal wall pillars used in the Saxon chapels, von Oberberg must in addition have anticipated the chapel (1586–90) at Landgrave Wilhelm IV of Hesse's castle, Vilhelmsburg in Schmalkalden.

The preserved remnants of the decoration of the gallery, with depictions and biblical inscriptions, show that it was intended to present a 'programme', which would highlight, in the "Mirrors for Princes" tradition, the role of the king as the defender of true learning and as God's earthly representative. Both in this respect and in relation to its architecture the chapel at Koldinghus must be seen as an experiment with a theme that Christian IV, only a few years later, developed in much more grandiose style in his new prestige castle, Frederiksborg in North Sealand.

The period between the Emperor's War (1627–29) and the castle fire in 1808 (pp. 974–81). The castle and thus also the chapel were badly damaged during the wars that repeatedly ravaged the castles in both Jutland and the Duchies in the 17th century. After 1700 the castle was also considered to be so old-fashioned that Frederik IV had extensive rebuilding-work carried out with new interior arrangements that consisted, in the case of the chapel, of radical restoration of the sandstone gallery and the vaults – work that was carried out by craftsmen from the capital. The accounts for this work are of particular interest in that they provide information about the original conditions which would otherwise have been lost.

Furnishings and contents (pp. 983–90). Only a few fragments of the chapel's furnishings and contents have been preserved, apart from the selection of items – altar-cloths, chasubles (pp. 680–83), which had been lent to St. Nikolaj Church in 1780 and therefore escaped the flames in 1808.

A few other objects that had been saved were auctioned off in 1809 and are now lost. Only an altar-set from Christian V's time (fig. 58) was taken into safe keeping by the authorities and is now preserved at Rosenborg. With regard to two important items from the chapel, the pulpit and the altarpiece, it is known, as already mentioned, that Hans Barchmand was given a contract, in 1604, for making the former, whereas the latter was commissioned from the stonemason Claus Lauritzen in the following year.

The altarpiece, which was ordered to be made in alabaster and marble, probably suffered damage already in the Emperor's War, and as described above Frederik IV decided that it should be left in that state as a monument of infamy. During the fire of 1808 it was further damaged, and in the subsequent auction an alabaster relief was sold. Its iconography and structure are not known, but a large number of fragments in the castle's lapidarium confirm that its frame and architectural parts were made of red and black Belgian marble.

The pulpit was ordered to be made of sandstone, marble and alabaster, and it is known that it was decorated with reliefs from the story of the Passion (Christ in Gethsemane, the Flagellation and the Resurrection), resting on an image of a lion holding the coat of arms of Denmark. A sandstone corbel that has been preserved (fig. 59) probably formed the transition between the supporting figure and the pulpit itself. An alabaster relief of a male figure (fig. 60) probably comes from the relief of the Prayers in Gethsemane.

The lost pews were supplemented and replaced in 1613–14 by Claus Lauritzen and his journeyman, who also constructed a stairway in connection with the royal pew, the location of which cannot be determined with complete certainty. In c. 1645 Friedrich Slache, an immigrant carpenter from Westphalia, made a new royal pew which was placed above the altar.

INDHOLDSFORTEGNELSE FOR VEJLE AMT, 2. BIND

KIRKERNE I KOLDING. Indledning	573	Roeds og Riis' kapel	780
SKT. NIKOLAJ KIRKE	583	†Kapellet.	786
Historisk indledning	583	†Lukkede begravelser, kistetilbehør .	786
Middelalderlige kapeller og andre . .	585	KILDER OG HENVISNINGER . .	791
Omgivelser og †kirkegård	587	NYERE KIRKER	
Bygninger omkring kirken	592	SKT. MICHAELS KIRKE. Rom. Kat.	813
BYGNING. <i>Oversigt</i>	599	KRISTKIRKEN.	827
Den middelalderlige teglstenskirke .	610	IMMANUELSKIRKEN	847
Den treskibede hal ca. 1250-75. . . .	610	BRÆNDKJÆRKIRKEN	857
Arkitektoniske forudsætninger. Datering	617	SIMON PETERS KIRKE	865
Det gotiske †kor ca. 1300-50	617	KIRKEGÅRDE	
Senmiddelalderlige tilbygninger . .	621	Gamle Kirkegård	871
Tårn	621	Søndre Kirkegård.	883
Søndre kapel, sakristi	622	Nordre Kirkegård	887
Tilbygninger 1550-1750	627	FORSVUNDNE KIRKER OG KAPELLER	
Nordre kapel.	627	†GRÅBRØDREKIRKE	891
†Benhus, †våbenhus.	630	†KAPEL I SKT. JØRGENSEGÅRDEN	903
Barokkirken. Nybygning 1753-58. .	632	†KIRKESAL I HOSPITALET.	909
Ombygningen 1885-86	639	(†)SLOTSKIRKER PÅ KOLDINGHUS	921
Ikke realiserede projekter 1863-77 .	639	Indledning.	921
H. B. Storcks projekt 1882	643	CHRISTIAN III's (†)SLOTSKIRKE	935
Vilhelm Ahlmanns kirke.	651	Bygningshistorie	935
Kirken efter 1886, tematiske oversigter	653	Bygningsbeskrivelse	936
GLASMALERIER	656	Sammenfatning	937
INVENTAR. <i>Oversigt</i>	659	Inventar.	939
Andre og alterklæder	661	CHRISTIAN IV's (†)SLOTSKIRKE	940
Altartavler	663	Kilder og forskningshistorie	941
Altertilbehør, altersølv, messehagler .	674	Bygningshistorie	946
Døbefonte.	683	Bygningsbeskrivelse	950
Korbuekrucifikser, korgitre	691	Sammenfatning	970
Prædikestol	695	Kirken i tiden mellem Kejser-	
Stolestader, korstole	697	krigen og slottets brand 1808 . . .	974
Pengebeholdere	706	Kirkeruinen efter branden 1808 . .	981
Orgler.	709	Inventar.	983
†Orgler.	710	KILDER OG HENVISNINGER . .	991
Tavler, malerier	715	ENGLISH SUMMARIES	
Belysning, lysekroner	717	The Churches in Kolding.	581
Ure, klokker	722	St. Nikolaj Church.	805
GRAVMINDER. <i>Oversigt</i>	727	The (†)Chapels of Koldinghus	997
Epitafier	729		
Gravsten	752		
Gravfliser.	772		
Beenfeldts kapel.	773		

